

УДК [94(477)''16'':930.2](092)

УКРАЇНСЬКЕ КОЗАЦТВО У МОСКОВСЬКІЙ СМУТІ

Леонтій ВОЙТОВИЧ

Львівський національний університет імені Івана Франка,
кафедра історії середніх віків та візантиністики,
вул. Університетська, 1, 79000, Львів, Україна

Заворушення, які потрясли Московську державу у першій третині XVII ст., які російська історіографія назвала *Смутним часом*, а польська – *Димитріадами* (1605–1613) продовжують викликати зацікавлення істориків різних поколінь і напрямків. При цьому на маргінесі залишається оцінка ролі українського козацтва у цих подіях. Зокрема російські автори часто не розмежовують запорозьке козацтво та донських, волзьких чи терських, які приймали активну участь у цих подіях, навіть висовували самозванців зі свого середовища. При цьому українське козацтво було присутнє в арміях Лжедмитрія I та Лжедмитрія II, надвірних військах польських магнатів, які приймали участь в інтервенції, у польському війську короля Сігізмунда III та гетьманів Станіслава Жолкевського та Яна Карла Ходкевича і, навіть, у складі Першого ополчення, яке намагалося вибити з Москви польський гарнізон. У статті зроблена спроба прослідкувати приблизне число українських козаків у різних військових формуваннях починаючи від походу першого самозванця з Єжі Мнішком у 1605 р. до Земського собору 1613 р., участь козаків у бойових діях та окремі особистості, пов'язані з козацтвом. Основна увага звернена на епізоди, які пройшли повз увагу більшості дослідників, тому період після битви під Клушином (1610–1613) розглядається тільки побіжно, враховуючи, зокрема, наявність докладних глибоких робіт на цю тему.

У статті обґрунтовано висновок, що не менше третини військ обох самозванців на різних етапах Смути, а також не менше третини польських військ (включаючи армії обох гетьманів) складали українські козаки. Участь українського козацтва у цих подіях, а також причини такої активності, досліджені дуже поверхово і тенденційно. Потрібне ширше зацікавлення цією тематикою, глибший аналіз, який дозволяють провести збережені джерела, значна частина яких на сьогодні опублікована.

Ключові слова: українське козацтво, запорожці, лісовики, Смута, Лжедмитрій I, Лжедмитрій II, Єжі Мнішек, Роман Ружинський, Іван Заруцький, Богдан Олевченко, Андрій Наливайко.

Заворушення, які потрясли Московську державу у першій третині XVII ст., які російська історіографія назвала *Смутним часом*, а польська – *Димитріадами*, продовжують викликати зацікавленість істориків різних поколінь¹. Активна участь у цих подіях козацтва, зокрема, українського, з різних

¹ Mikolaj Marchocki, *Historia wojny moskiewskiej*. (Poznań: w drukarni Orêdownika Garbary № 45, 1841), 175; Дмитрий Иловайский, “Первый Лжедмитрий”. *Исторический вестник*, 46, 12 (1891): 636–667; Иван Забелин, *Минин и Пожарский. Прямые и кривые в Смутное время*. (Москва: типография Мамонтова, 1896), 316; Евгений Щепкин, *Оценка материалов по истории Лже-Дмитрия, найденных в Копенгагенском архиве. Сборник материалов по русской истории начала XVII века*. Пер., введ. и прим. И. М. Болдакова. (Санкт-Петербург, 1896), 127–152; Eugen Szczepkin. *Wer war Pseudodemetrius I ? (Beitrage zur Quellenkunde und Quellenkritik des Jahres 1605)*. *Archiv für Slavische Philologie*. Bd. 20 (Berlin, 1898): 225–298; Bd. 21. (1899): 99–169, 538–

причин оминається. При цьому, якщо російські історики розкриваючи роль козацтва в цих подіях², не ділять цей стан за етнічною приналежністю, то українські історики, за інерцією оминають окремі моменти, в яких українське козацтво активно виступало на боці самозванців та різних авантюристів, забуваючи при цьому, що поряд із ними знаходилися навіть представники московської еліти з князівськими титулами. Виключення складають праці присвячені походу на Москву у 1618 р. гетьмана Петра Сагайдачного³, але ці операції вже були епізодами польсько-московської війни після завершення Московської Смути. Неупереджений аналіз причин, перебігу та наслідків участі українського козацтва у Московській Смуті вже давно на часі.

696; Bd. 22. (1900): 318–425; Евгений Щепкин, Краткие известия о Лжедмитрии I (Венеция, Вена, Данциг, Кенигсберг, Москва). (Одесса: Экономическая типография, 1900), 2+12 с.; Aleksander Hirschberg. *Polska a Moskwa w pierwszej połowie wieku XVII*. Zbiór materiałow do historii stosunków polsko-rosyjskich za Zygmunta III. (Lwów: Nakład Zakł. N. im. Ossolińskich, 1901), 399 s.; Сергей Платонов. *Очерки по истории Смуты в Московском государстве XVI–XVII вв.* (Опыт изучения общественного строя и сословных отношений в Смутное время). Санкт-Петербург: издание Я. Башмакова и К°, 1910), 642 с.; Wacław Sobieski. *Studia historyczne: król a car*. (Lwów: E. Wende i Sp., 1912), 244 s.; Ґоґієвський на Кремлі. (Warszawa: nakład Olbethnera i Wolffa, 1920), 217 s.; Вадим Корецкий, Мазуринский летописец конца XVII в. и летописание Смутного времени. *Славяне и Русь*. Сборник статей к 60-летию Б. А. Рыбакова. (Москва, 1968), 282–290; Вадим Корецкий, “История Иосифа о разорении русском” – летописный источник В. Н. Татищева. *Вспомогательные исторические дисциплины*. 5. (Москва, 1983): 251–285; Руслан Скрынников, *Минин и Пожарский. Хроника Смутного времени*. (Москва: Наука, 1981), 351 с.; Руслан Скрынников, *Самозванцы в России в начале XVII века: Григорий Отрепьев*. (Москва: Наука, 1986), 224 с.; Руслан Скрынников, *Россия в начале XVII в.: “Смута”*. (Москва: Мысль, 1988), 283 с.; Руслан Скрынников, *Смутное время. Крушение царства*. (Москва: АСТ, 2007), 542 с.; Казимир Валишевский, *Смутное время*. (Воронеж: Факт, 1992), 372 с.; Василий Ульяновский, *Российские самозванцы: Лжедмитрий I*. (Киев: Либідь, 1993), 296 с.; Василий Ульяновский, *Смутное время*. (Москва: Европа, 2006), 448 с.; Andrzej Andrusiewicz, *Dzieje Wielkiej Smuty*. (Katowice: Wydawnictwo Naukowe Eljsk, 1999), 497 s.; Людмила Морозова, *Смута: её герои, участники, жертвы*. (Москва: АСТ, 2004), 544 с.; Danuta Czerska, *Dymitr Samozwaniec*. (Wrocław: Ossolineum, 2004), 255 s.; Julian Bukowski, *Magnateria Rzeczypospolitej wobec dymitriadi i wojen interwencyjnych z Rosji*¹. *Scripta minora* 4. Red. B. Lapis. (Poznań, 2006): 199–313; Andrzej Grzegorz Przepiorka, *Od Staroduba do Moskwy. Działania wojsk Dymitra II Samozwańca w latach 1607–1608*. (Zabrze: Inforteditions, 2007), 208 s.; Вячеслав Козляков, *Смута в России XVII век*. (Москва: Омега, 2007), 528 с.; Вячеслав Козляков, *Лжедмитрий I*. (Москва: Молодая гвардия, 2009), 256 с.; Олег Курбатов, *Военная история русской Смуты начала XVII века*. (Москва: Квадрига, 2014), 240 с..

² Александр Станиславский, *Гражданская война в России XVII в. Казачество на переломе*. (Москва: Мысль, 1990), 270 с.

³ Иван Каманин, *Очерк гетманства Петра Сагайдачного*. (Киев: Типография М. М. Фиха, 1901); 34+51; Юрій Крохмалюк, *Воєнний шлях Сагайдачного на Москву 1618 р. (Стратегічно-тактична студія)*. (Львів: “Батьківщина” мгр. М. Дзьоба, 1936), 32 с.; Дмитро Яворницький, *Гетьман Петро Конашевич Сагайдачний*. (Дніпропетровськ: Січ, 1991), 70 с.; Петро Сас, *Запорожці у польсько-московській війні наприкінці Смуты 1617–1618 рр.* (Біла Церква: Яніна, 2010), 512 с.

Московську Смуту підготував своєю діяльністю цар Іван Грозний, приступи безумної параноїї⁴ якого розорили його державу, що й далі намагається пом'ягшити російська історіографія, підкреслюючи заслуги царя у своренні *централізованої держави*⁵. Коли вже найближче оточення відчуло реальну загрозу своєму існуванню, воно прискорило смерть тирана⁶. Владу успадкував його син Федір⁷, якому батько призначив опікунів у виді Регенської ради⁸. Шурин

⁴ Павел Ковалевский, *Иоанн Грозный и его душевное состояние. Психиатрические эскизы из истории*. (Санкт-Петербург, 1901; переиздание: Москва: Либроком 2012), 212 с.; Павел Ковалевский, *Одаренные безумием. Психиатрические эскизы из истории*. (Киев, Украина (букинистическое издание), 1994), 5–108; Дмитрий Глаголев, Душевная болезнь Иоанна Грозного. *Русский архив* (1902) 7: 500–515;

⁵ Оцінку Івана Грозного див.: Сергей Платонов, *Иван Грозный*. (Петроград, 1923), 160 с.; Владимир Кобрин, *Иван Грозный*. (Москва: Московский рабочий, 1989), 175 с.; Руслан Скрынников, *Иван Грозный и его время*. (Москва: АСТ, 1991), 480 с.; Руслан Скрынников, *Трагедия Новгорода*. (Москва: Издательство имени Сабашниковых, 1994), 187 с.; Руслан Скрынников, *Великий государь Иоанн Васильевич Грозный*. т. 1–2. (Смоленск: Русич, 1996), 438+427 с.; Борис Флоря, *Иван Грозный*. (Москва: Молодая гвардия, 1999), 403 с.; Людмила Морозова, Борис Морозов, *Иван Грозный и его жены*. (Москва: Дрофа, 2005), 284 с.; Леонтий Ланник, *Царь Иван Грозный*. (Москва: Мир книги, 2008), 240 с.; Александр Боханов, *Царь Иван IV Грозный*. (Москва: Вече, 2008), 352 с.; Дмитрий Володихин, *Иван Грозный: "Бич Божий"*. (Москва: Вече, 2006), 375 с.; Дмитрий Володихин, *Иван IV Грозный*. (Москва: Молодая гвардия, 2010), 316 с.; Владимир Духопельников, *Иван Грозный*. (Харьков: Фолио, 2011), 120 с.

⁶ Після парної лазні 18 березня 1584 р. цар Іван IV Грозний сів грати в шахи з оружничим Богданом Бельським (п. 07.03.1611) і раптово помер. Нідерландський купець і дипломат Ісаак Маса (07.10.1586–1643), який перебував у Москві у 1601–1609 рр., у своїй праці «Історія Московських Смут» написав, що Богдан Бельський подав царю лікарство, приписане лікарем Йоганом Ейлофом, доливши туди отрути. Коли пізніше, після смерті царевича Дмитрія, Бельського звинуватили в отруєнні Івана Грозного, Борис Годунов врятував шурина (обидва були одружені на сестрах – доньках відомого опричника Малюти-Скуратова), відправивши воєводою у Нижній Новгород, а пізніше, вже ставши царем, підняв до звань окольничого (1599) та боярина (1605). Англійський дипломат Джером Горсей (1550–1626), який перебував в Москві з невеликими перервами у 1573–1591 рр., у своїх мемуарах написав, що Богдан Бельський задушив Івана Грозного. Годунова з Бельським сучасники вважали винними у передчасній смерті царя (Піскарєвський літописець, Временник Івана Тимофєєва). Вскриття гробниці і дослідження останків у 1963 р. не дало переконливої відповіді на ці питання. З'явилася версія про смерть царя від сифілісу на фоні ртутної інтоксикації, яку почали не дуже впевнено заперечувати (Див.: А. В. Маслов, проф. судової медицини. *Тайна смерти Ивана Грозного. Аргументы и Факты. Архив*. Інтернетресурс: faqs.yaroslavl.ru/aifarchiv/r1.shtml?r91.bxt; Мария Згурская, *50 знаменитых загадок Средневековья*. (Москва: Фолио, 2009), 412–415).

⁷ Федір Іванович (31.05.1557–07.01.1598) – цар (з 18.03.1584). Всі сучасники підкреслювали його лагідність і пристрасть до молитв і церковних церемоній, яким він присвячував мало не весь свій час. Спроби спростувати ці твердження не виглядають переконливо (Александр Зимин, *В канун грозных потрясений: Предпосылки первой Крестьянской войны в России*. (Москва: Мысль, 1986), 104–233; Людмила Морозова, *Два царя: Федор и Борис*. (Москва: Русское слово, 2001), 416 с.; Дмитрий Володихин, *Царь Федор Иванович*. (Москва: Молодая гвардия, 2001), 337 с.).

⁸ Іван Грозний заздалегідь призначив Регентську раду для свого спадкоємця Федора, куди ввійшли двоюрідний брат царя князь Іван Федорович Мстиславський (п. 1586), брат першої дружини Микита Романович Захар'їн-Юр'єв (бл. 1522–23.04.1586/1585), герой оборони Пскова у 1581 р., князь Іван Петрович Шуйський (п. 1588) та брат Ірини, дружини Федора Івановича,

царя – Борис Годунов⁹, швидко усунув опікунів¹⁰ і сам став фактичним правителем держави, намагаючись максимально виправити наслідки правління Івана Грозного, активно продовживши діяльність у цьому напрямку, коли вже став царем¹¹.

Борис Годунов. Але напередодні своєї смерті Іван IV продиктував новий заповіт довіреному дяку Саві Фролову (п. після 21.11.1588), в якому у регентську раду замість Бориса Годунова ввів оружничого Богдана Бельського. У Федора та Ірини Годунової не було дітей і цар думав розвести сина, але після загибелі старшого Івана остерігався силою заставляти сина покинути дружину, яку той кохав. Тому Годунов і не потрапив в число опікунів (Руслан Скрынников. *Иван Грозный*. (Москва: Наука, 1980), 238).

⁹ Годунов Борис Федорович (1552–13.04.1605) – боярин (1580), брат цариці Ірини і шурина царя Федора Івановича і фактичний правитель Московського царства (1587–1598), цар (з 17.02.1598) (див.: Руслан Скрынников, *Борис Годунов*. (Москва: Наука, 1978), 192 с.; Руслан Скрынников, *Царь Борис и Дмитрий Самозванец*. (Москва: Русич, 1997), 622; Андрей Павлов, *Государев двор и политическая борьба при Борисе Годунове*. (Санкт-Петербург: Наука, 1992), 281; Сергей Платонов, *Борис Годунов. Мудрец и преступник*. (Москва: Вече, 2006), 294 с.; Вячеслав Козляков, *Борис Годунов. Трагедия о добром царе*. (Москва: Молодая гвардия, 2011), 320 с.; Александр Боханов, *Борис Годунов*. (Москва: Вече, 2012), 375.

¹⁰ Видний полководець, глава Боярської думи і найзнатніший боярин князь Іван Федорович Мстиславський був звинувачений в участі у боярській змові та засланий до Кирило-Білоозерського монастиря, де став ченцем під іменем Йона і невдовзі помер (Вадим Каргалов, *Полководцы X–XVI вв.* (Москва: издательство ДОСААФ СССР, 1989), 310–311; Янкель Солодкин, Тайна “Хроники” боярина И. Ф. Мстиславского (к истории частного летописания в России XVI в.)” *Труды Отдела Древнерусской Литературы*. “57. (Санкт-Петербург, 2006): 945–949; Андрей Учасев, “Князь И. Ф. Мстиславский – забытый книжник XVI в.?” *Вестник Нижегородского государственного гуманитарного университета*. Серия “Исторические науки” 1 (2011): 15–24; Дмитрий Володихин, “Стоп царства. Князь Иван Федорович Мстиславский”, *Интернетресурс*, доступ отримано 15 січня 2019, www.plam.ru/hst/voevody_Ivana_groznogo/r.4.php). Боярин Микита Романович Захар’їн-Юр’єв у серпні 1584 р. раптово захворів і невдовзі прийняв схиму під іменем Нифонта, взявши з Бориса Годунова клятву піклуватися про його сімейство (Григорій Студеникин, *Романовы–Юрьевы–Захарьины с XIII в. до 1633 г.*, (Москва: Русская старина, 1878), 28 с.; В. Корсакова, “Романов (Юрьев-Захарьин) Никита Романович”, *Русский Биографический Словарь А. А. Половцева* 27 (Москва: типография И. Н. Скороходова, 1918): 42–50; Семен Веселовский, “Род Кобылы” у *Исследования по истории класса служилых землевладельцев*. (Москва, 1969), 154–156); Князь Іван Петрович Шуйський був звинувачений у навмисному вирішенні місницької суперечки між печатником Романом Алфер’євим та Федором Лошаковим-Количевим на користь останнього, який доводився йому далеким родичем, і засланий до Кирило-Білоозерського монастиря, де був змушений прийняти схиму і невдовзі помер при загадкових обставинах від чадного газу (Дмитрий Володихин, *Иван Шуйский*. (Москва: Вече, 2012), 368). А оружничий Богдан Бельський, який був шурином Годунова, після звинувачень в отруєнні Івана Грозного, був відправлений воєводою у Нижній Новгород, а потім повернений і піднятий до звання боярина.

¹¹ Цар Федір Іванович важко захворів наприкінці 1597 р. Поступово він оглух та осліп. Перед смертю він заповів престол Ірині, регентами для якої призначив патріарха Йова та Бориса Годунова. Сучасники звинувачували Бориса в отруєнні Федора. В його останках справді знайшли миш’як. Ірина Годунова відмовилася від пропозиції патріарха зайняти престол і добровільно пішла у монастир, де померла 23 вересня 1603 р. Їх єдина дочка Феодосія (1592–1594) померла дитиною (Дмитрий Володихин, *Царь Федор Иванович*. (Москва: Молодая гвардия, 2011), 255).

15 травня 1591 р. за загадкових обставин загинув царевич Дмитрій, молодший брат царя Федора Івановича¹², смерть якого відкрила Борису Годунову прямий шлях до царського престолу. І всі противники останнього це добре пам'ятали. У 1603 р. князь Костянтин Вишневецький (1564–25.02.1641 р.) привіз до свого тестя Єжі Мнішка¹³ до Самбора¹⁴ самозванця, який видавав себе за царевича

¹² Дмитро Іванович (19.10.1582–15.05.1591) – царевич, удільний князь углицький (з 1584), син Івана IV від сьомої дружини Марії Нагої (1553–23.06.1611). Загинув при нез'ясованих обставинах. Сучасники вважали, що був вбитий за наказом Бориса Годунова. Цю версію приймали М. Карамзін та М. Костомаров (Николай Костомаров, “О следственном деле по делу об убиении царевича Димитрия”, *Вестник Европы* 5, кн. 9 (Санкт-Петербург: 1873): 3–9). На підставі матеріалів слідства (Іван Беляев, *Следственное дело об убиении Дмитрия Ивановича в Угличе 15 мая 1591 года*. (Москва: Типография штаба Московского военного округа, 1907), 36; Владимир Клейн, *Дело розыскное 1591 году про убийство царевича Дмитрия Ивановича на Угличе*. (Москва: Имп. Археологический институт им. Имп. Николая II, 1913), 64) ряд істориків (Михайло Погодін, Євгеній Белов, Сергій Платонов, Руслан Скрынников) заперечують версію вбивства, підтримуючи офіційний висновок про нещасний випадок, від якого один із керівників слідства князь В. Шуйський потім відмовився (Михайл Погодин, *Об участии Годунова в убиении царевича Димитрия. Историко-критические отрывки*. (Москва, 1846), 271–307; Евгений Белов, “О смерти царевича Димитрия”, *Журнал Министерства народного просвещения*. Август (Санкт-Петербург: 1873); 93; Сергей Платонов, “Смерть святого царевича Дмитрия Ивановича и прекращение Московской династии”, у *Платонов С. Ф. Лекции по русской истории* (Санкт-Петербург: изд. Ив. Блинов, 1907): 218–223; Руслан Скрынников, “Кто был убит в Угличе?” *Знание – сила* 7 (1973): 40–42; Руслан Скрынников, “Борис Годунов и царевич Дмитрий”, у *Исследования по социально-политической истории России*. (Ленинград: 1974), 182–197; Руслан Скрынников, *Борис Годунов*. (Москва: Наука, 1983), 67–84). Сучасні криміналісти, покликаючись на висновки медиків, зокрема фахівця з дитячої епілепсії проф. Р. Харитонов, звертають увагу на неможливість завдання собі удару в шию епілептиком, схильні вважати, що царевич загинув через необережність одного з партнерів по грі “в тичку” (Іван Крылов, *Были и легенды криминалистики*. (Москва: Издательство Ленинградского университета, 1987), 93). Проблема і надалі залишається дискусійною (Александр Тюменев, *Пересмотр известий о смерти царевича Дмитрия*. (Санкт-Петербург: Сенатская типография, 1908), 85; Александр Зимин, “Смерть царевича Дмитрия и Борис Годунов”, *Вопросы истории* 9 (1978): 92–111; Людмила Таймасова, *Трагедия в Угличе: Что произошло 15 мая 1591 года?* (Москва: Омега, 2006), 488 с.; Любовь Столярова и Петр Белоусов. “Материалы Угличского следственного дела о гибели царевича Дмитрия в 1591 г.: новый опыт исторической реконструкции”, у *Люди и тексты. Исторический альманах* (2012): 178–243).

¹³ Мнішек Єжи (1548–16.05.1613) – польський магнат, каштелян радомський, крайчий великий коронний (з 1574), воевода сандомирський (з 1590), староста самбірський, сяноцький, сокальський, рогатинський і львівський. Виступив головним організатором авантюри Лжедмитрія I, яка завершилася вступом в Москву, коронацією і шлюбом з Мариною Мнішек (12.05.1605). Лжедмитрій I обіцяв надати дружині Новгородське і Псковське князівства, а тестеві – Смоленське і Сіверське князівства та 1 млн. злотих, але безславнo загинув під час московського бунту (17.05.1605). Після ув'язнення у Ярославлі Єжи Мнішек був відпущений (1607), але продовжив участь у московській війні. Брав участь у битві під Клушином у червні 1610 р. (Mikolaj Marchocki, *Historia wojny moskiewskiej*, 3–4, 37–40; Evgen Szczepkin, *Wer war Pseudodemetrius. Archiv für Slavische Philologie*. т. 20. (Berlin, 1898): 230, 250, 269, 278, 291; т. 21. (Berlin, 1899): 119–124, 128, 135–136, 149–152; т. 22. (Berlin, 1900): 328, 352, 354, 363, 405; Wacław Sobieski, *Studia historyczne historyczne: król a car*. (Lwów: E. Wende i Sp., 1912), 75, 92, 109, 112, 139–141, 144, 146–163;

Дмитрія¹⁵, котрий ніби-то дивом врятувався під час спроби вбивства в Угличі у 1591 р. Роком раніше самозванець потрапив у м. Брагині під Києвом до двору князя Адама Вишневецького (1566–1622), двоюрідного брата князя Костянтина Вишневецького. У 1590 р., коли уряд проводив реформи покликані підпорядкувати самочинну козацьку організацію, роздаючи *пустоші* на південно-східних кордонах, князі Вишневецькі, пов'язані з раннім козацтвом, отримали значні земельні володіння на Лівобережжі, особливо в басейні р. Сули. Князь Адам Вишневецький осадив на р. Сулі міста Снятин і Прилуки, але за наказом царя Бориса Годунова, який укріплював південні кордони Московського царства, ці

Edward Opaliński i Jerzy Mniszech. *Polski Słownik Biograficzny*. т. 21. (Wrocław: Ossolineum, 1976), 465; Василий Ульяновский, *Мнишки. Указатель архивных материалов и библиографии*. (Київ: Наукова думка, 1989), 148 с.

¹⁴ Фактично до містечка Ляшки Муровані (сьогодні с. Муроване поблизу м. Хирова Старосамбірського р-ну Львівської обл.), де перебувала родина Мнішків у замку, успадкованому від Тарлів (Ядвіга, дружина Єжі Мнішка, була єдиною спадкоємницею сандомирського хорунжого Миколи Тарла). У замку знаходився палац, у якому було 45 покоїв і 2 лицарські зали розміром 60х24 м, прикрашені мармуровими вставками із портретними галереями польських королів і членів родини Мнішків). Тут самозванець познайомився з Мариною Мнішек. (Lu. Dz. Laszki Murowane. *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich* 5 (Warszawa, 1884), 95).

¹⁵ За офіційною версією уряду Бориса Годунова, якої дотримувалися уряди Василя Шуйського та Романових, самозванець, який видавав себе за царевича Дмитрія Івановича, був Григорій Отреп'єв, монах-утікач із Чудова монастиря в Москві. Реальний Григорій (Юрій) Отреп'єв був сином стрілецького сотника, дворянина Богдана Нелідова-Отреп'єва з костромського Галича, який загинув у Німецькій слободі у п'яній бійці з якимось "литвином". Григорій добре вивчив грамоту і поступив на службу до окольничого Михайла Микитовича Романова (п. 1602). Рятуючись під час репресій свого патрона і його оточення, вступив до монастиря як інок Григорій. За протекцією родичів дістався елітного Чудова монастиря, де займався переписуванням книг і згодом став секретарем патріарха Йова. Далі, ніби-то через загрозу нових репресій за розмови про намір зайняти царський престол, втік у 1602 р. у Литву. Пізніше добрався з монахами Варлаамом і Мисаїлом Повадіним через Болхов, Карачев, Новгород-Сіверський, Стародуб, Лоев і Любеч до Києва, звідки потрапив до Гощі, а потім у м. Брагін під Києвом, що належало князю Адаму Вишневецькому. Тотожність Лжедмитрія I та Григорія Отреп'єва залишається дискусійною, низка відомих дослідників, зокрема, Вадим Корецький (1927–1985) та Руслан Скринніков (1931–2009), відстоювали цю версію, вказуючи на лист самозванця до патріарха Йова, який свідчить про його церковну освіту і особисте знайомство з ієрархом (Дмитрий Иловайский, "Первый Лжедмитрий", *Исторический вестник* т. 46, 12 (1891): 636–667; Вадим Корецкий, "Новое о крестьянском закрепощении и восстании Н. Н. Болотникова", *Вопросы истории* 5 (1971): 130–152; Руслан Скринніков, *Самозванцы в России в начале XVII века: Григорий Отрепьев* (Москва: Наука, 1986), 224 с.). Інших версій його походження достатньо багато: справжній син Івана Грозного (Николай Костомаров, *Кто был первый Лжедмитрий*. (Санкт-Петербург, 1864), 97; *Письма Константина Николаевича Бестужева-Рюмина о Смутном времени*. (Санкт-Петербург: типография М. М. Стасюлевича, 1898), 80; Алексей Суворин, *О Димитрии Самозванцу*. (Санкт-Петербург: издание А. С. Суворина, 1906), 224; Казимир Валишевский, *Смутное время*. (Воронеж: Факт, 1992), 372) чи хтось інший, від бастарда Стефана Баторія, як вважав сучасник кондот'єр Конрад Буссов (1552/1553–1617); валахський монах, як вважав шведський хроніст Юхан Відскінд (1618/1620–24.12.1678), чи інший незнаний авантюрист (Генрих Эрлих, *Царь Димитрий – самозванец?* (Москва: Эскимо, 2006). 480).

міста були зруйновані¹⁶. Вишневецькі шукали нагоди відістити московитам і повернути втрачене. Слуга, який важко захворів і мало не вмираючий *признався* у царському походженні, отримав визнання з боку Вишневецьких¹⁷. Мнішек ще більше за князів Вишневецьких запалився ідеєю посадити мнимого царевича на трон, особливо, коли зауважив його захоплення своєю молодшою дочкою. Його двоюрідний брат краківський єпископ і кардинал Бернард Мацейовський¹⁸ влаштував самозванцю авдієнцію у короля Сігізмунда III Вази¹⁹. Жадібний до влади і слави та схильний до авантур, король прихильно поставився до самозванця, особливо почувши про його наміри привести до католицької віри Московське царство. Проте, зустрівшись із спротивом верхівки сенату²⁰, король відверто цю аферу не підтримав, але дивився крізь пальці на активну діяльність її учасників, підбадьорених його мовчазною згодою. І. Мнішек відразу взявся формувати наймане військо. Йому вдалося зібрати 580 кавалеристів, переважно гусарів, та близько 500 піхотинців, розмістивши їх на Львівщині у свої староствах.

¹⁶ Iona Szamańska, *Wiśniowieccy. Monografia rodu*. (Poznań: wydawnictwo Poznańskie, 2007), 552.

¹⁷ Чарльз Даннинг, “Царь Дмитрий”, *Вопросы истории* 1 (2007): 39–57.

¹⁸ Мацейовський Бернард (1548–19.01.1608) – шляхтич гербу Цьолек, великий хорунжий коронний (1574–1582), капелан (1586), католицький луцький єпископ (з 08.06.1587), краківський єпископ (з 12.08.1600), кардинал (з 17.09.1603), архієпископ гнєздненський і примас Польщі (з 04.08.1606). Прихильно сприйняв ідею унії і був одним із її організаторів (1592–1595) та брав участь у Берестейському соборі. Як двоюрідний брат Єжи Мнішка підтримав його авантюру і лобював її перед королем. У листопаді 1605 р. провів заручини Лжедмитрія I, якого представляв дяк Афанасій Влас'єв, з Мариною Мнішек (Павел Пирлинг, *Димитрій Самозванець*. (Москва: Сфинкс, 1912), 100, 302–309; Jan Dziegielewski, Jarema Maciczewski. Maciejowski Bernard herbu Ciołek (1548–1608). *Polski Słownik Biograficzny*. №. 21/1. Zesz. 80. (Kraków: 1974), 48–52; Jan Oblak. *Kardynał Bernard Maciejowski jako biskup krakowski*. (Olsztyn, 2008), 94).

¹⁹ Сігізмунд III Ваза (20.06.1566–30.04.1632) – син шведського короля Юхана III та польської королівни Катерини Ягеллонки, король Польщі і великий князь Литовський (з 1587), король Швеції (1592–1599). Отримав добру освіту, був знавцем і цінителем мистецтва та музики, фанатичний католик, жадібний до влади і слави, все життя намагався трансформувати станову монархію у абсолютну, перетворюючи успіхи свої полководців у політичні невдачі, зрештою занаптав можливість польсько-московської унії (Bożena Fabiani, *Na dworze Wazów w Warszawie*. (Warszawa: Wydawnictwo naukowe PWN, 1988), 176; Przemysław Piotr Szpaczyński. *Mocarstwowe dążenia Zygmunta III w latach 1587–1618*. (Kraków: Universitas, 2013), 412).

²⁰ Проти підтримки самозванця були великий канцлер коронний і великий гетьман коронний Ян Замойський (19.03.1542–03.06.1605), воєвода київський князь Костянтин Василь Острозький (1526/1527–29.08.1608), каштелян краківський князь Януш Острозький (бл. 1554–12.09.1620) та ін. перші сенатори Речі Посполитої. (Teresa Chynczewska-Hennel, *Ostrogski Janucz książę* (ok. 1554–1620). *Polski Słownik Biograficzny*. №. 24/3. Zesz. 102. (Warszawa: 1979), 483; Julian Bukowski, *Magnateria Rzeczypospolitej wobec dymitriad i wojen interwencyjnych z Rosją. Scripta minora*. т. 4. Red. B. Lapis. (Poznań: 2006): 199–313; Станіслав Жолкевський, *Початок і успіх Московської війни за панування короля й. м. Сігізмунда III, за регіменту й. м. пана Станіслава Жолкевського, воєводи київського, гетьмана польного коронного*. Переклад і коментарі Леонтія Войтовича. (Біла Церква: Яніна, 2019), 27–28, 34, 37, 48–63, 69–75, 106–108, 118–128, 137, 145, 149, 161–174, 181–184, 194–204).

Зокрема полк Адама Жулинського розмістився у Дроговизькому старостві поблизу Миколаєва²¹.

У Речі Посполитій початку XVII ст. був єдиний стан, звідки найлегше було набрати цілі підрозділи підготованого війська з сучасним озброєнням, – *козацтво*. Українське козацтво, самочинна організація якого сформувалася на східноєвропейському *фронтирі*, де, з одного боку, відбувалося протистояння мусульманського і християнського світів, підігріте агресивною зовнішньою політикою Османської імперії²², з іншого – невпинно зростала агресивна політика Московського князівства щодо ослабленого постійними війнами Великого князівства Литовського²³. Тут знаходилися нижчі військові стани Великого князівства Литовського, які не мали земельних володінь і власних гербів: панцирні і путні бояри, замкові і ординські слуги, вони й стали основою раннього козацтва²⁴,

²¹ Леонтій Войтович, “Початки міста Миколаєва”, у *Миколаївщина. Збірник наукових статей*. т. 1. (Львів: 1998), 120.

²² Евгений Руссев, *Борьба молдавского народа против Османского ига*. (Кишинев: Карта молдовняске, 1968), 108; Ярослав Дзира, “Татаро-турецькі напади на Україну XIII–XVI ст. за хроніками Бельського та Стрийковського”, *Український історико-географічний збірник* 1 (1971): 90–124; Витольд Хензель, *Проблема ясыря в польско-турецких отношениях XVI–XVII вв. Россия, Польша и Причерноморье в XV–XVIII вв.* (Москва: Наука, 1979), 147–158; Георгий Гонца, *Молдавия и Османская агрессия в последней четверти XV – первой трети XVI ст.* (Кишинев: Карта молдовняске, 1984), 146; Олена Русина, *Україна під татарами і Литвою*. (Київ: Альтернативи, 1998), 319; Тарас Батюк, “Збройні сили України в протистоянні турецько-татарській експансії у другій половині XVI – на початку XVII ст.: історіографія проблеми”, *Дрогобицький краєзнавчий збірник* 10 (2006): 186–200.

²³ Борис Флоря, “З історії взаємовідносин українського козацтва і російського уряду (80–90-ті роки XVI ст.)”, *Український історичний журнал* 9 (1978): 125–129; Борис Черкас, “Україна в політичному протистоянні Великого князівства Литовського з Московською державою і Кримом у 20-х роках XVI ст.”, у *Україна та Росія: проблеми політичних і соціокультурних відносин* (Київ, 2003), 11–24.

²⁴ Зближення обох частин Речі Посполитої та панівна ідеологія сарматського міфу все більше перекладали військову службу виключно на шляхетство. Уряд Великого князівства Литовського зайнявся ревізією і перевіркою земельних надань та шляхетства (вивід прав шляхетства 1522, опис війська 1528 р., ревізії замків 1545 та 1552 рр., волочна поміра 1557 р.). Ті категорії бояр, які не змогли довести свого шляхетства, переходили в корпорацію державних селян і мусили платити податки. Люблінська унія 1569 р. поширила на українські землі взамін Литовських статутів польське право, яке взагалі не знало негербової шляхти. “Бояри-шляхта” мусили перетворитися на підданих і змінити шаблю на рало. Частка з них збереглася як “околична шляхта” біля прикордонних замків типу Бару, де їх підтримала місцева адміністрація як єдиний засіб оборони території, чи як пізніша “ходачкова шляхта” на карпатських кордонах (також за мовчазною згодою місцевої адміністрації). Більшість, особливо на Київщині та Брацлавщині, влилася у лави козацтва, принісши з собою до нього лицарські традиції епохи Ягеллонів (Сергій Леп’явко, “Про природу станових привілеїв українського козацтва”, *Проблеми української медієвістики*. (1990): 89–98; Сергій Леп’явко, *До проблем становлення козацького стану. Другий Міжнародний конгрес українців. Львів, 23-28 серпня 1993 р. Доповіді і повідомлення*. Історія. ч. 1. (Львів, 1993): 84–86; Віталій Щербак, *Формування козацького стану в Україні*. (Київ: Ін-т історії України НАН України, 1997), 180).

злившись з нащадками козаків князя Олександра (Лексада) Глинського²⁵, від яких перебрали низку тюрських назв, термінів і звичок²⁶. До них приєдналася також дрібна шляхта і, навіть, нащадки удільних князів²⁷. Залишене на самозабезпечення, користуючись підтримкою українських магнатів та прикордонної адміністрації, українське козацтво почало трансформуватися в окремий лицарський стан, який ніс на собі риси як давнього ленного лицарства, з тою різницею, що роль *ленів* виконувала самочинна займанщина пусток²⁸, а основним засобом добування ресурсів поступово ставала військова здобич²⁹, так і найманого професійного війська³⁰ та військових поселенців фронтиру³¹. За

²⁵ Внук Мамая, князь Олександр (Лексада) Глинський, васал великого князя литовського Вітовта, у 1393–1411 рр. на степових кордонах нижче порогів почав формувати з *козаків* різного походження за лицарськими орденськими зразками *низове* військо (Вадим Ільїнський і Георгій Шаповалов. “Земельно-майновий стан на Запоріжжі у XIV–XV ст. як чинник заснування козацького війська низового”, *Музейний вісник* 15/2 (2015): 100–114; Леонтій Войтович, “Українське козацтво”, у *Історія війн і військового мистецтва*, т. 1., Леонтій Войтович, Юрій Овсінський (Харків: Фоліо, 2017), 849–851).

²⁶ Тюрське слово *козак* у значенні *вільна людина* має дуже давнє походження (Григорій Халимоненко, “Інститут козацтва: тюрського й українського”, *Східний світ* 1 (1993): 108–111). Вперше воно зафіксоване у Codex Cumanicus (словнику половецької мови, список якого з 1303 р. зберігся в бібліотеці собору св. Марка у Венеції), складеному латинськими місіонерами XII–XIII ст., а пізніше зустрічається в актах генуезьких колоній в Криму. Етимологія цієї назви спірна. Тюрське *ко* – *броня, панцир*, а *закінгі* – *сторож межі*, від *заха* – *межа*. Можливо, що первинне значення терміну *козак* – *броньований сторож на межі* (Пётр Бутков, “Об имени казак”. *Вестник Европы* (Москва; 1822), 193).

²⁷ У першу чергу Вишневецькі та Ружинські. Князь Флоріан Гедройц був старшиною у війську Северина Наливайка, залишився серед козаків і пізніше з Федором Полоусом воював проти урядових військ (Василь Доманицький, “Козащина на переломі XVI і XVII століть (1591–1603)”, *Записки НТШ* 63. (1905): 134). Князь Януш Богданович Друцький-Соколинський у 1615 р. знаходився серед запорожців і був ініціатором походу до Очакова (*Документи російських архівів з історії України*. т. 1. (Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1998), 83).

²⁸ Олександр Моця, Українські козаки та їх лицарські аналоги в середньовічній Європі. *Історія українського козацтва*. т. 1. (Київ: Києво-Могилянська академія, 2006), 143–158.

²⁹ В умовах відсутності власної матеріально-технічної бази і забезпечення зі сторони уряду козацьке військо могло отримувати зброю та амуніцію виключно за рахунок трофеїв та закупок, вартість яких перевищувала ресурси, які можна було накопити в козацьких землях. Це змушувало козацьку верхівку звертатися до військових походів не тільки в землі Туреччини та Кримського ханства, але й у більш віддалені та ризиковані каспійські та кавказькі експедиції. Торгівля військовими трофеями дозволяла вирішувати більшість питань логістики. Прикордонні старости, зацікавлені у козацькій військовій силі, ігнорували всі заборони уряду на військові поставки та торгівлю трофеями.

³⁰ Леонтій Войтович, “Козацька піхота: озброєння, організація, бойові можливості на тлі європейської лінійної піхоти кінця XV – середини XVII ст.”, у *Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи*. Збірник наукових праць. Вип. 3. (Кам'янець-Подільський, 2012): 64–79.

³¹ Ярослав Дашкевич, “Козацтво на Великому кордоні. Українське козацтво: сучасний стан та перспективи дослідження проблеми (матеріали для круглого столу)”, *Український історичний журнал* 12 (1990): 19–21; Сергій Леп'явко, *Великий Кордон Європи як фактор формування українського козацтва*. (Запоріжжя: РА “Тандем-У”, 2001), 63 с.; Сергій Леп'явко, Аналогії українського козацтва у західному світі. *Історія українського козацтва*. т. 1. (Київ: Києво-Могилянська академія, 2006), 102–115;

цей час сформувалася ціла козацька територія з паралельною адміністрацією і фактичним козацьким контролем, який місцева державна адміністрація мусила сприймати як необхідну умову виживання і оборони власної території. Уряд не використав останньої можливості перетворення козаків у *граничар*, обмежившись у 1570–1590 рр. половинними реформами, які легалізували частину козацтва у вигляді реєстру, верхівка якого отримала шляхетство з узаконенням земельних володінь, тоді як кресові (прикордонні) магнати отримали можливість формування своїх *держав*, загострюючи соціальне становище в регіоні. Перші козацькі виступи налякали польську еліту і вона почала шукати шляхи ліквідації козацтва, при цьому постійно звертаючись до останнього і при появі зовнішньої загрози, і у власних авантюрах у залежних від Туреччини дунайських князівствах, так і у Прибалтиці. Шляхта не хотіла помічати зростання чисельності і сили цього стану, не збиралася вирішувати його проблеми і, навіть, була готова до ліквідації цієї верстви, але не мала змоги реалізувати ці плани, використовуючи козацтво при першій же нагоді³².

Інформація про те, що у 1603 р. князь Костянтин Вишневецький возив самозванця на Січ до козаків, де той пройшов лицарську науку у отамана, якого звали Герасим Євангелик³³, як і інші епізоди з життя уявного царевича до його появи в замку Мнішків, залишається напівлегендарною. Скоріше всього, Єжі Мнішек, який навіть пожертвував 950 злотих на будівництво православної Успенської церкви у Львові, легко набрав 1420 запорожців, які приєдналися до його війська. 13 березня 1604 р. король ризикнув запропонувати великому коронному гетьману Яну Замојському очолити похід на Москву з самозванцем. Великий коронний гетьман і канцлер, який недавно пропонував укріпити мир із Московським царством шлюбом короля з Ксенією Годуновою, рішуче відмовився, підкреслюючи, що ця авантюра не принесе нічого окрім біди³⁴. Більше того, уступаючи натиску сенаторів і скаргам міщан Руського воєводства, які терпіли від зібраного Мнішком війська, король Сігізмунд III видав указ про розпуск цього війська. Виходу не було і Єжі Мнішек, обраний під Глинянами командувачем, наприкінці літа 1604 р. виступив у напрямку кордону.

Донські козаки, невдоволені спробами уряду Бориса Годунова поставити степовий кордон під контроль, постановили підтримати самозванця і послали до нього з грамотою отаманів Корелу і Межакова. Однак посланці потрапили до рук князя Януша Острозького, одного з найбільших противників московської авантюри, який їх затримав і відпустив на вимогу короля вже після початку походу. 25 серпня 1604 р. у табір самозванця прибуло друге посольство з Дону.

³² Василь Доманицький, “Козачизна на переломі XVI і XVII століть (1591–1603)”, *Записки НТШ* 60 (1904): 1–32; 61 (1904): 33–64; 62 (1904): 65–113; 63. (1905): 114–136.

³³ Як подав у своєму листі московський патріарх Йов (бл. 1525–29.06.1607, патріарх у 1589–1605). (Николай Карамзин, *История государства Российского*. т. 11. (Москва: Наука, 2002), 164).

³⁴ Руслан Скрынников, *Самозванцы в России*, 65.

Мнішек негайно цим скористався і розпустив чутки про те, що царевич найняв 10 тис. донців³⁵. Князь Януш Острозький зі своїм надвірним військом був готовий атакувати самозванця, за його наказом з-під Києва навіть відвели всі судна і паромі, однак, його зупинила нерішучість Замойського. Між тим київські міщани допомогли війську самозванця переправитися, певно, побоюючись насильств у місті.

13 жовтня 1604 р. Мнішек із Лжедмитрієм I перейшли кордон. Це невелике військо підійшло до Чернігова. Українське населення Чернігова встановило контакти з козаками отамана Белешка і впустили їх до міста. Воевода князь Іван Андрійович Татев (п. після 1606) пробував оборонятися у замку до підходу підмоги, але стрільці та служилі люди з гарнізону схопили воевод і видали їх самозванцю. Наступного дня самозванець вступив у місто й негайно припинив грабунки. Воевода Никифор Семенович Воронцов-Вельямінов відмовився визнати самозванця і був страчений. Інші воеводи – князь І. Татев та князь Петро Михайлович Шаховський (п. 1605) присягнули Лжедмитрію I³⁶.

Послане на допомогу Чернігову військо князя Микити Романовича Косого-Трубецького (п. 1608) та окольничого Петра Федоровича Басманова (п. 17.05.1606) спізнилося і відступило у Новгород-Сіверський. Басманов організував оборону Новгорода-Сіверського, маючи трохи більше 1300 осіб³⁷. У самозванця було ж менше 4 тис. Більшу половину війська складали українські козаки (більше 2 тис. осіб³⁸). Новий загін привів отаман Куцка³⁹. 9 листопада 1604 р. Басманов відбив першу спробу здобуття міста військом Є. Мнішка. З 11 листопада почалася регулярна облога, а у ніч з 17 на 18 листопада – генеральний штурм, який завершився значними втратами і панікою в таборі самозванця. Частина найманців Мнішка готова була вертати назад⁴⁰, але 21 листопада 1604 р. Путивль несподівано здався, визнавши самозванця. Дяк Богдан Сутупов передав Лжедмитрію I скарбницю, послану царем Борисом для виплати гарнізону⁴¹. На початку грудня до самозванця підійшло 12 тис. запорожців із

³⁵ Руслан Скрынников, Самозванцы в России, 54, 67.

³⁶ Сергей Белокуров, *Разрядные записи за Смутное время*. (Москва: Типография штаба Московского военного округа, 1907), 191.

³⁷ Півтори сотні дворян, 450 стрільців, 350 козаків і до 500 ополченців.

³⁸ *Pamiętniki Samuela Maskiewicza pocz`tek swój biorą od roku 1594 w lata po sobie idące: wydane z rękopisów Biblioteki Szczorsowskiej hrabiego Chreptowicza*. (Wilno, 1838), 2.

³⁹ Очевидно, що це був Іван Куцкевич, гетьман (кінець 1602 – середина 1603), який очолював українських козаків у поході у Ліфляндію (Михайло Грушевський, *Історія України-Руси*. т. 7. (Київ–Львів: 1909), 317, 323; Петр Фиров, *Гетманы украинского казачества. Биографические справки*. (Севастополь: изд-во СевНТУ, 2005), 3; Сергій Севрюк, “До проблеми вивчення інституту гетьманства у творчості Володимира Замлинського”, *Східний світ* 1 (2008): 139–151.

⁴⁰ Руслан Скрынников, *Смутное время. Крушение царства*. (Москва: АСТ, 2007), 88–89.

⁴¹ *Русская историческая библиотека*, издаваемая Археографической комиссией. т. 14. ч. 2. (Санкт-Петербург: печатня В. И. Головина, 1894), 176–177.

артилерією⁴². Козацька артилерія почала обстріл укріплень Новгород-Сіверського і невдовзі збила всі дерев'яні надбудови і частокіл на валах.

До міста наближалася послана царем Борисом потужна армія під командуванням боярина князя Федора Івановича Мстиславського (п. 1622). В армії числилося 25 336 осіб (з бойовими холопами до 40 тис.) проти 15–17 тис. у Лжедмитрія I (зокрема, бл. 14 тис. українських козаків). 21 грудня 1604 р. в урочищі Узруй під Новгород-Сіверським московське військо було розгромлене. Можна говорити про бездарність (що підтвердили наступні битви за його участю) князя Дмитра Шуйського, який командував правим крилом. Його легко відкинули менш чисельні польські гусари, після чого його підрозділи почали втікати і не повернулися на поле битви. Остаточному розгрому московського війська завадив контрудар стрільців воєводи Михайла Борисовича Шеїна (бл. 1578–28.04.1634), який врятував і князя Ф. Мстиславського⁴³.

Становище Басманова стало критичним, але йому вдалося виграти час на переговорах поки переможці бенкетували і, навіть, поповнити гарнізон рештками війська князя Мстиславського. Тим часом скінчилися гроші й несподівано 1 січня 1605 р. у таборі під валами Новгород-Сіверського вибухнув бунт. Військо почало розбігатися вже 2 січня. Сам командуючий Є. Мнішек покинув табір. Самозванець зняв облогу Новгорода Сіверського і відступив до Путивля. Йому вдалося утримати з собою трохи більше 2 тис., в основному, тих же українських козаків⁴⁴.

21 січня 1605 р. самозванець і його новий гетьман Адам Дворжецький були розгромлені під Добриничами новосформованою армією князя Ф. Мстиславського. Самозванець знову відступив до Путивля⁴⁵. Головною причиною поразки самозванець вважав відхід запорожців⁴⁶.

Князь Ф. Мстиславський не зумів скористатися цією перемогою. Частина воєвод, які підтримали самозванця, стали вперто боронити свої міста перед царським військом. Крім боронив воєвода Григорій Акінфієв. Гарнізон міста підкріпили 400–500 донських козаків отамана Андрія Корели, які відступили сюди після поразки під Добриничами. Князь Мстиславський направив туди частини П. Шереметьєва та В. Бутурліна з артилерією, які протягом лютого 1605 р. не змогли здобути фортеці і самі понесли значні втрати. 4 квітня 1605 р. до фортеці підійшли основні сили князів Мстиславського і Шуйського. Дерев'яні стіни

⁴² *Русская историческая библиотека*, т. 3. (Санкт-Петербург: 1876), 16; Михайло Грушевський, *Історія України-Руси*. т. 7, 323.

⁴³ Владимир Волков, "Военные действия Московского государства в период "Смутного времени". *Интернетресурс*, час отримання доступу 20 листопада 2018, <http://www.portal-slovo.ru> (2018).

⁴⁴ Руслан Скрынников. *Самозванцы в России*, 80, 83.

⁴⁵ Там само, 84–87.

⁴⁶ *Русская историческая библиотека*. т. 1. (Санкт-Петербург, 1872), 387–388; Pierling P. *La Russe et la Saint-Siège Études diplomatiques*. vol. 3. (Paris, 1901), 139–140; Платон Жукович, *Смутное время и воцарение Романовых*. (Москва: тип. Т-ва И. Д. Сытина, 1913), 26.

фортеці були спалені, а гарнізон відійшов в острог. Артилерія знищила острог, але воеводи і тут не зуміли скористатися становищем і, навіть, пропустили у фортецю загін із припасами, присланими з Путивля. У таборі почалася епідемія і воеводам ледве вдалося стримувати військо від масового дезертирства⁴⁷. Тим часом до самозванця підходили нові загони донських і запорозьких козаків.

У квітні 1605 р. велике військо на чолі з князем Василем Шуйським підійшло до Кром, але 23 квітня 1605 р. раптово помер цар Борис Годунов. Шуйський негайно виїхав у Москву, залишивши замість себе князя Василя Голіцина⁴⁸. Напередодні своєї смерті цар Борис Годунов викликав у столицю окольничого Петра Басманова⁴⁹, піднявши його до рангу боярина. Басманов взявся активно допомагати Федору Борисовичу утвердитися на престолі по смерті батька. Федір призначив його разом із князем Михайлом Петровичем Катиревим-Ростовським командувати армією під Кромами, яку вони привели до присяги новому царю. Проте, дядько молодого царя, конюший Семен Годунов, самовільно призначив першим воеводою свого зятя князя Андрія Телятевського-Хрипуна, що дало аргументи вождю змовників князю В. В. Голіцину, який вів переговори з путивльським двором самозванця, схилити на свій бік Басманова. 7 травня 1605 р. бунт під Кромами, організований Голіциними і Басмановим, вирішив долю армії Федора Годунова, половину якої самозванець розпустив відразу після присяги⁵⁰.

⁴⁷ Руслан Скрынников. *Самозванцы в России*, 90–96.

⁴⁸ Голіцин Василь Васильович (1572–25.01.1619) – князь, боярин (з 1591). Під Кромами перейшов на сторону самозванця, а пізніше був учасником змов проти Лжедмитрія I (1606) та Василя Шуйського (1610). У 1610 р. з посольством був відправлений до Сігізмунда III, де був затриманий як полонений. Помер, повертаючись з польського полону у Вільні. (Евграф Серчевский, *Записки о роде князей Голицыных*. (Санкт-Петербург: типография АН, 1853), 308 с.; Николай Голицын, *Род князей Голицыных*. т. 1. (Санкт-Петербург: изд. Л. С. Голицын, 1892), 611 с.).

⁴⁹ Басманов Петро Федорович (п. 17.05.1606) – син одного з найчільніших опричників Івана Грозного боярина Федора Олександровича Басманова-Плещеева (п. 1571), вихований у родині вітчима боярина князя Василя Юрійовича Голіцина (п. 1584). Стольник (1590), окольничий (1601), боярин (1604). Обласканий Борисом Годуновим за оборону Новгород-Сіверського сприяв Федору Борисовичу в утвердженні на престолі по смерті батька. Ображений підпорядкуванням князю А. А. Телятевському-Хрипуна під Кромами перейшов на сторону самозванця (07.05.1605), забезпечивши йому перемогу. До кінця залишався вірним Лжедмитрію I і загинув, захищаючи його (Басманов Петр Федорович, *Русский Биографический Словарь А. А. Половцева*. т. 2. (Санкт-Петербург–Москва: 1900), 560–561).

⁵⁰ Станислав Борша, Поход московского царя Дмитрия в Москву с сендомирским воеводою Юрием Мнишком и другими лицами из рыцарства 1604 года. *Русская историческая библиотека*. т. 1. (Санкт-Петербург: 1872), 393–395; Александр Гиршберг, *Дмитрий Самозванец*. (Львов: 1898), 114–166; Павел Пирлинг, *Дмитрий Самозванец*. (Москва: Сфинкс, 1911), 195–200; Иссак Маса, *Краткое известие о Московии в начале XVII в.* Пер., прим. и введ. статья А. Морозова. (Москва: Государственное социально-экономическое издательство, 1937), 90–100; Конрад Буссов, *Московская хроника. 1584–1613*. (Москва–Ленинград: Фонд Сергея Дубова, 1961), 101–128; Жак Маржерет, *Россия начала XVII в. Записки капитана Маржерета*. (Москва: Ин-т истории РАН, 1982), 196.

У червні 1605 р. самозванець тріумфально вступив в Москву, де його емісари вже розправилися з царем Федором Годуновим і його родиною. Самозванець був визнаний матір'ю вбитого царевича Дмитрія, урочисто коронований, а невдовзі став іменувати себе імператором і не збирався ні передавати королю обіцяні сіверські міста, ні нав'язувати московитам унію чи католицьку віру. Він був готовий заплатити грішми за польську допомогу⁵¹, як розплатився з казаками, відпустивши більшу їх частину. Єдине, що збирався виконувати Лжедмитрій І, був його шлюб із Мариною Мнішек (1588–1615)⁵². Величезний кортеж нової цариці, іноземний одяг і небачені звичаї, серед яких присутність жінок за столом на балу, а також підготовку до балу-маскараду, вміло використала партія князя Василя Шуйського⁵³. Бунт проти Лжедмитрія І закінчився вбивством самозванця⁵⁴, загибеллю його польської свити⁵⁵ та вступом на престол князя Василя Шуйського⁵⁶.

⁵¹ Через гінця Івана Романовича Безобразова-Осечку (п. 1629), офіційно посланого до короля Лжедмитрієм І, поляки були поінформовані щодо невдоволення московської еліти самозванцем і готовність прийняти на царський престол королевича Владислава. Одночасно через шведського офіцера цариця-вдова Марфа передала, що самозванець не є її сином, але вона змушена була визнати це публічно. Причиною такого поступку цариці було рішення самозванця викинути тіло Дмитрія з церкви в Угличі, що не могла допустити його мати (Станіслав Жолкевський, *Початок і успіх Московської війни. Переклад і коментарі Леонтія Войтовича* (Біла Церква: Яніна, 2019), 90–91, 164–165).

⁵² 26 травня 1604 р. Є. Мнішек уклав з самозванцем контракт, за яким погоджувався видати дочку за Лжедмитрія І після зайняття московського престолу за умови виплати зятем тестю одного мільйона злотих, надання Сіверської і Смоленської земель, а Новгорода з Псковом – у віно цариці Марині. У червні 1605 р. Лжедмитрій І переслав Є. Мнішку 200 тис. злотих завдатку. 27 листопада 1605 р. у Кракові біскуп Бернард Мацейовський у присутності короля Сігізмунда III обвінчав Марину Мнішек із самозванцем, якого представляв думний дяк Афанасій Влас'єв (п. після 1611). 17 квітня 1606 р. величезний кортеж з бл. 2 тис. гостей та челяддю перетнув кордон Московського царства. 12 (22) травня кортеж урочисто в'їхав до Москви. 16 (26) травня 1606 р. в Успенському соборі Кремля патріарх Ігнатій дав шлюб і помазав Марину Мнішек на царство. Вона була першою царицею, яка була помазана і коронована. На весільному бенкеті вперше гості отримали окремі тарілки і виделки. Незважаючи на п'ятницю, в числі інших європейських страв була телятина з підливкою. Були присутні жінки в європейських сукнях, які танцювали з чужими чоловіками. Йшла підготовка до балу-маскараду, якому завадила загибель самозванця. (Aleksandr Hirsberg, *Maryna Mnischówna*. (Lwów, 1906; Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2017), 354; *Дневник Марини Мнишек*. Сост., перевод, вступ. стат., комент. В.Н. Козляков. (Москва: Дмитрий Буланін, 1995), 204).

⁵³ Шуйський Василь Іванович (1552–12.09.1612) – князь, боярин (1581), цар (19.05.1606–17.07.1610). Був усунений від влади боярами, насильно пострижений у ченці, виданий гетьману Жолкевському (09.1610) і вивезений до Варшави, поблизу якої помер у Гостинському замку. У 1587–1591 рр. під час переслідування Шуйських Борисом Годуновим перебував на засланні у Галичі. Очолював комісію, яка розслідувала обставини загибелі царевича Дмитрія. При приході самозванця зрікся висновків комісії, а після його загибелі визнав їх правдивими. (Руслан Скрынников, *Василий Шуйский*. (Москва: АСТ, 2002), 396; Вячеслав Козляков, *Василий Шуйский*. (Москва: Молодая гвардия, 2007), 301).

⁵⁴ Лжедмитрій І був вбитий 17 (27) травня 1606 р.

⁵⁵ Станіслав Немоєвський, який перебував в той час у Москві, у своїх записках назвав поіменно 524 поляків, які загинули під час московського бунту (Записки Станіслава Немоєвського (1606–1608). Рукопис Жолкевського. (Рязань: Александрія, 2006), 496 с.).

Майже відразу присязі Шуйському спротивилася Сіверщина, особливо Путивль. Шуйський послав туди воєводою князя Григорія Шаховського⁵⁷, який фактично очолив бунтівників, які отримали підмогу з боку запорозьких козаків. Невдовзі на Сіверщині була організована ціла армія на чолі з великим воєводою і гетьманом царевича Дмитрія – Іваном Болотниковим⁵⁸. Традиційно військо Болотникова розглядають як повстале селянство, яке зрозуміло, не могло бути озброєне вогнепальною зброєю та носити обладунки, що вимагало довготривалої

⁵⁶ Шуйські виводили свій рід від князя Андрія Олександровича, старшого брата Данила Олександровича, від якого походила московська гілка Рюриковичів. Насправді ж вони походили від Андрія Ярославича (+ 1264), молодшого брата Олександра Невського та дочки галицько-волинського князя Данила Романовича, і за родовим рахунком були молодшими від московської гілки. Від Василя Дмитровича Кирдяпи (+ 1403) вони володіли багатим Шуйським князівством. Князь Юрій Васильович став московським васалом. У XVI ст. молодші представники родини прославилися як полководці і зайняли перші місця серед московського боярства (Генрих Абрамович. *Князья Шуйские и российский трон*. (Ленинград: изд-во ЛГУ, 1991), 192 с.; Леонтій Войтович. *Княжа доба на Русі: портрети еліти*. (Біла Церква: Яніна, 2006), 569–575). Марині Мнішек вдалося відкупитися коштовностями і під спідницями гофмейстрині Барбари Казановської пробратися до двору батька, надвірне військо якого вперто оборонялося. 2 червня 1606 р. разом з батьком вона дісталася в руки царя Василя Шуйського і була заслана у Ярославль.

⁵⁷ Шаховський Григорій Петрович (п. 1612) – князь, політичний авантюрист. У 1587 р. повернувся з польського полону, займав посади воєвод у різних містах. Його батько став соратником Лжедмитрія I і разом з ним прибув у Москву. Незважаючи на це, Василь Шуйський призначив Григорія воєводою в Путивль, де той виступив організатором бунту, який переріс у повстання Болотникова. Після розгрому у битві на р. Восьмі (05.06.1607) з військом іншого самозванця *царевича Петра* (Ілейки Муромця) втік в Калугу, а звідти – в Тулу. Після капітуляції засланий на Кубенське озеро у Спасо-Кам'яний монастир. Наприкінці 1608 р. після зайняття цього регіону прихильниками Лжедмитрія II став одним з лідерів його Боярської думи. Командував російським загоном у корпусі Олександра Зборовського. Після розгрому від армії М. Скопіна-Шуйського втік з самозванцем до Калуги. Після загибелі Лжедмитрія II із загоном козаків примкнув до Другого ополчення, де намагався посварити Пожарського з Трубецьким (*Дворянские роды Российской империи*. т. 1. (Санкт-Петербург: ИПК “Вести”, 1993), 262).

⁵⁸ Болотников Іван (1565–18.10.1608) – походив із збіднілих дітей боярських, який був змушений “продатися” в холопство князю Андрію Телятевському і служив бойовим холопом у його дружині. Втік на Дон, де потрапив у полон до татар, був проданий на галери, звільнений німецьким купецьким судном, потрапив у Венецію, звідки перебрався до Самбора, де мав зустріч з стольником Михайлом Молчановим (п. 1611), приспівником Лжедмитрія I, який тоді жив при дворі Ядвіги Мнішек, матері Марини Мнішек, і видавав себе за чудом врятованого під час московської різни царевича. Отримав від нього грамоту до князя Григорія Шаховського і призначення “великим воєводою”. Незважаючи на поразку від війська Михайла Нагого (початок вересня 1606 р.), розгорнув значні сили і 22 вересня 1606 р. підійшов до с. Коломенського в 7 верстах від Москви. Але при ньому не було “царя” і пропаганда В. Шуйського вміло цим скористалася, переманивши на свою сторону частину його прибічників. Відступив до Калуги, де його сили зросли до 10 тис. У травні 1607 р. розбив царські війська. Зазнав поразки від воєводи князя Івана Воротинського (п. 1627) у битві на р. Восьмі (05.06.1607), відступив до Тули, де взятий в облогу військами царя Василя Шуйського. Змушений капітулювати (10.10.1607). Засланий у Каргополь, де його осліпили і втопили в ополонці (Іван Смирнов, *Восстание Болотникова*. (Москва: Государственное изд-во политической литературы, 1951), 592 с.; “Восстание И. Болотникова”, у *Документы и материалы*. Сост. А. И. Копанев и А. Г. Маньков (Москва: Изд-во

підготовки. Значну частину цієї армії склали запорозькі козаки⁵⁹, а також донці, дрібне дворянство та інші служилі категорії⁶⁰.

Ще за життя Лжедмитрія I терські козаки зі свого середовища висунули *царевича Петра*, начебто сина царя Федора Івановича та Ксенії Годунової, яким виявився Ілейко Муромець (п. 22.01.1608), байстрюк із муромських посадських людей, який певний час провів серед донських та астраханських козаків. Його військо що складалось із терських, донських і волзьких козаків, повнілося також і запорожцями⁶¹. Новопроголошений царевич послав до дядька листа, а той закликав його до Москви, але дорогою козаки довідалися про загибель Лжедмитрія I. У результаті військо *царевича Петра Федоровича* опинилося у Путивлі, приєдналося до Болотнікова, взяло участь у його походах і потерпіло жакливу поразку 15 червня 1607 р. на р. Восьмі поблизу Кашири. Сам *царевич* здався разом з Болотніковим у Тулі і був повішений 22 січня 1608 р. після признання у самозванстві⁶².

Фактичний керівник повсталі Сіверщини князь Григорій Шаховський розумів, що без *царя Дмитрія*, який знову чудом врятувався, бунт приречений. І невдовзі такий Лжедмитрій II знайшовся, хоча й не був схожим на свого попередника⁶³.

социально-экономической литературы, 1959), 455 с.; Руслан Скрынников. *Смута в России в начале XVII в. Иван Болотников*. (Ленинград: Наука, 1988), 256; Василий Ульяновский, *Смутное время*. (Москва: Европа, 2006), 410 с.).

⁵⁹ Михайло Грушевський, *Історія України-Руси*. т. 7, 324.

⁶⁰ Михаил Тихомиров, “Новый источник по истории восстания Болотникова”, *Исторический Архив* 6 (Москва–Ленинград: 1951): 81–130; Реджинальд Овчинников, “О начальном периоде восстания И. Болотникова”, *Вопросы истории* 1 (1955): 116–120; Алесандр Зимин, “К изучению восстания Болотникова”, у *Проблемы общественно-политической истории России и славянских стран*. (Москва: 1963), 203–212.

⁶¹ Дмитро Яворницький, *Історія запорозьких козаків*. т. 2. (Львів: Світ, 1991), 119.

⁶² Дмитрий Иловайский, “Богатырь Илья Муромец, как историческое лицо”, *Русский Архив* 5 (1893): 33–58; Руслан Скрынников. *Три Лжедмитрия*. (Москва: Астрель, 2003), 506 с.

⁶³ Лжедмитрій II (п. 11.12.1610) – московський “цар” (12.06.1607–11.12.1610). Справжнє ім’я і походження залишаються дискусійними (Р. Скрынников вважав його хрещеним євреєм). У Стародубі спочатку називав себе Андрієм Нагим. 12.06.1607 р. йому присягнув Стародуб. 10.09.1607 р. гетьман Меховецький виступив із його 3 тис. військом. Приєднання війська князя Романа Ружинського, запорозьких і донських козаків, дозволило йому розгромити війська царя Василя Шуйського і дійти до Москви, де він зупинився у Тушино під столицею, яку не зміг взяти. Йому вдалося перехопити обоз Мнішків і врешті Марина признала його своїм чоловіком. Ряд поразок від військ М. Скопіна-Шуйського та шведських найманців викликали бунти в Тушинському таборі. Самозванець втік до Калуги (27.12.1609). Після розгрому московського війська під Клушином у битві з польською армією самозванець знову спробував взяти Москву і 02.08.1610 р. стояв під Коломенським, але під натиском гетьмана Жолкевського знову відступив у Калугу. Вбитий начальником своєї охорони князем Петром Урусовим, який помстився за касимовського хана Ураз-Мухамеда, таємно страченого за наказом самозванця (Павел Пирлинг, “Переписка Карла IX с самозванцами”, *Русская старина*. т. 141, 1 (1910): 22–24; Платон Васенко, Лжедмитрий II. *Биографический Словарь А. А. Половцева*. т. 10. (Санкт-Петербург–Москва, 1914), 401–418; Игорь Тюменцев, *Смутное время в России начала XVII столетия: Движение Лжедмитрия II*. (Москва: Наука, 2008), 692 с.).

22 червня 1607 р. Стародуб присягнув новому самозванцю. До нього приєднався полковник Миколай Меховецький з загоном із 700 шляхтичів та козаків, а також загін дрібної перемишльської шляхти, очолений Велогловськими, які взяли участь ще в авантурі Є. Мнішка і далі залишалися на Сіверщині. Решту 3-тисячного війська склали прихильники його попередника з Сіверщини та донські та запорозькі козаки з полковниками Іваном Заруцьким⁶⁴ та Олександром Лісовським. Останній у ході цієї війни, за запорозьким зразком, створив польське козацтво зване *лісовчиками*⁶⁵. Про роль козаків і польських авантюристів у цьому війську можна судити також із того, що його очільник отримав гідність *гетьмана*. Першим гетьманом став Миколай Меховецький (п. 7.10.1608)⁶⁶. Саме

⁶⁴ Заруцький Іван Мартинович (п. 1614) – козацький отаман. Народився у Тернополі, був заведений у ясир, звідки втік і потрапив на Дон. Із донськими козаками пристав до Лжедмитрія I, після загибелі якого приєднався до Болотнікова. Потім у Стародубі пристав до Лжедмитрія II, а у 1608 р. привів йому 5 тис. козаків і отримав чин боярина. У 1609 р. покинув самозванця і прийшов під Смоленськ до Сигізмунда III. Із військом польного гетьмана Жолкевського вирушив у московський похід, але знову перейшов до Лжедмитрія II. Став фаворитом Марини Мнішек і до останнього залишався з самозванцем. У лютому 1611 р. пробував домовитися з Сапегою. Як боярин і козацький вождь став одним із керівників Першого ополчення, а після вбивства Прокопія Ляпунова – фактичним керівником. Пробував просунути кандидатом на царя сина Марини Мнішек, можливим батьком якого був. У пошуках виходу присягнув Лжедмитрію III (02.03.1613). У серпні 1612 р. із Мариною і прихильниками відступив до Коломни, пізніше до Михайлова (11.12.1612). У 1613 р. перебрався в Астрахань, літом 1614 р. був схоплений і виданий козаками за Волгою при спробі втекти далі на схід. Спійманих привезли до Астрахані (06.07.1614), звідки відправили до Москви. Заруцький був посаджений на палю, син Марини Мнішек повішений, а вона померла у московській тюрмі (Платон Васенко, Лжедмитрий II. *Биографический Словарь А. А. Половцева*. т. 7. (Санкт-Петербург–Москва, 1897), 249–253; Василий Вернадский, “Конец Заруцкого”, *Ученые записки Ленинградского гос. пед. ин-та им. И.Герцена* 19 (1939): 88–128; Николай Долинин. *Подмосковные полки (казацкие “таборы”) в национально-освободительном движении 1611–1612 гг.* (Харьков: ХГУ, 1958), 130 с.).

⁶⁵ Лісовський Олександр Юзеф (1575–11.10.1616) – полковник, організатор формації польських козаків-лісовчиків. Починав службу волонтером у війську господаря Валахії Міхая Хороброго. У 1600 р. з вторненням польського війська перейшов до його лав. У 1604 р. очолив жовнірську конфедерацію через невплату утримання. Далі в лавах литовського війська брав участь у Інфлянтській кампанії і битві під Кірхгольмом (27.09.1605). За участь у рокоші Зебжидовського (1606–1607) засуджений на баніцію (вигнання) і з 200 прихильниками у 1607 р. одним з перших пристав до Лжедмитрія II. У 1608 р. його полк зріс до 6 тис. поляків та 8 тис. запорожців. Знаменитий своїми рейдами 1608, 1610, 1615 рр. Учасник облоги Троїце-Сергіївського монастиря. У 1610 р. вернув на королівську службу і в 1613 р. отримав патент на набір полку *лісовчиків* – польських козаків, озброєних і організованих на запорозький манер, які відзначалися швидкими маршами, без обозів та артилерії, блискавичними ударами, хоробрістю і, рівно ж, нещадними реквізіціями і безпощадною жорстокістю. Помер під Стародубом, впадши з коня, можливо, через реакцію недолікованих поранеїв (Henryk Wisner, *Lisowczycy: Łupieżcy Europy*. (Warszawa: Bellona, 2013), 200 s.; Adam Leszczyński, *Lisowczycy postrach Europy. Ale Historia*. V. 38. (2014), 8–10; Александр Зорин, *Лисовчики: Александр Юзеф Лисовский и его полк в истории Смутного времени*. (Москва: Квадрига, 2017), 236 с.).

⁶⁶ Urszula Augustyniak, Jarema Maciczewski. Mikołaj Miechowicki. *Polski Słownik Biograficzny*. т. 20. (Warszawa, 1975), 723–724.

він 10 вересня 1607 р. повів цю армію на Москву, на підступах до якої вже вів бойові дії з урядовими військами інший гетьман І. Болотніков.

У квітні 1608 р. до Лжедмитрія II приєднався ще один авантюрист, нащадок українських гетьманів, князь Роман Ружинський⁶⁷, який привів 4-тис. військо⁶⁸. У складі цього війська було бл. 1 тис. кавалеристів (в т. ч. гусарська хорогва бл. 200 осіб, решта – запорозькі і надвірні козаки)⁶⁹. Серед піхотинців число запорожців теж мусило бути значним. Відсунувши Меховецького⁷⁰, він сам став гетьманом і фактичним керівником авантюри Лжедмитрія II. Там же, під Орлом, до самозванця перейшли 3 тис. запорожців із військ *царевича Петра Федоровича*⁷¹. Далі до самозванця почали приєднуватися зі своїми підрозділами, які підходили з українських земель, Ян Петро Сапега⁷², Олександр Зборовський⁷³,

⁶⁷ Ружинський (Наримунтович-Ружинський) Роман Кирикович (1575–04.04.1610) – князь, із родини українських гетьманів Богдана Остафійовича (1575–1576), Остафія Івановича (1581–1583), Михайла Остафійовича (1584–1586) і Миколи Остафійовича (1591–1592) Ружинських. З 1600 р. ротмістр у війську польного гетьмана С. Жолкевського. У 1605 р. перейшов з православної конфесії у католицьку. Під час знаменитого рокошу Зебжидовського (1606–1609) воював на стороні короля. Відзначався у битві з рокошанами під Гузовом (06.10.1607). Під заставу власних маєтків взяв у Миколая Зебжидовського бл. 60 тис. злотих, на які найняв бл. 4 тис. військо, з яким у квітні 1608 р. прибув до табору Лжедмитрія II, де після перевороту став гетьманом і довгий час спрямовував діяльність самозванця, користуючись прихильністю козаків, які складали значну частину війська самозванця. Розгромив військо царя Василя Шуйського під Болховом (10–11.05.1608) і вивів військо самозванця до Тушина. 28.06.1608 р. на Ходинці розгромив військо князя Василя Мосальського, взявши в полон командувача. Після розпаду Тушинського табору вирішив приєднатися до польського війська, але при відступі частина його загону збунтувалася, отримав травми, через що відкрилися старі рани від чого помер у Йосифо-Волоколамському монастирі (Kasper Niesiecki, *Korona Polska przy Złotej Wolności*. т. 3. (W drukarni Collegium Lwowskiego Societatis JESU, 1740), 897–899; Jarema Maciszewski. *Polska a Moskwa 1603–1618*. (Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1968), 139; Леонтій Войтович. *Княжа доба на Русі: портрети еліти*. (Біла Церква: Яніна, 2006), 624–627).

⁶⁸ Петр Петрей, *История о великом княжестве Московском*. (Москва: в университетской типографии Катков и К°, 1867), 262.

⁶⁹ *Pamiętniki Samuela i Bogusława Kazimierza Maskiewiczów*. (Wrocław: Ossolineum, 1961), 118–119.

⁷⁰ Вбивство вже зміщеного гетьмана Миколи Меховецького 7 жовтня 1608 р. було вчинено ніби-то за наказом князя Р. Ружинського (Дмитрий Бутурлин, *История Смутного времени в России в начале XVII в.* ч. 2. (Санкт-Петербург: Тип. Александра Смирдина, 1841), 90; Jarema Maciszewski, *Polska a Moskwa 1603–1618*, 142), що сумнівно, позаяк на той час Меховецький вже не міг конкурувати з авторитетом і становищем князя.

⁷¹ Дмитро Яворницький. *Історія запорозьких козаків*. т. 2. (Львів: Світ, 1991), 120.

⁷² Сапега Ян Петро (1569–15.10.1611) – польський магнат, син київського каштеляна Павла Сапеги. Навчався у Віленському та Падуанському університетах. Староста усвятський (1600), королівський ротмістр (1605). Військову службу розпочав з участі в боях з татарами на українському кордоні. Відзначився на війні з Швецією у 1601–1605 рр., зокрема у битвах під Венденом (07.01.1601), Кокенгаузеном (29.06.1601), Везенбергом (05.03.1603) і Дерптом (13.04.1603). У битві при Кірхгольмі (27.09.1605) командував правим флангом (400 гусарів і 700 українських козаків). Зіграв вирішальну роль у перемозі над рокошанами під Гузовом (06.07.1607), привівши гусар та козаків. У серпні 1608 р. привів полк з 1720 осіб до Лжедмитрія II. Розгромив військо князя Івана Шуйського під с. Рахманцевом (22.09.1608). Не міг розділити

князь Адам Вишневецький, Самійло Тишкевич, Станіслав Хруслінський та інші. У цих підрозділах також було значне число українських козаків⁷⁴.

10–11 травня 1608 р. 17-тисячне військо, очолене князем Романом Ружинським, під Болховом розгромило 30-тис. московське військо князів Дмитра Шуйського і Василя Голіцина, які втратили до 20 тис. і весь обоз із артилерією. У ході битви, виконуючи наказ гетьмана, козаки вщент знищили роту німецьких найманців бл. 200 осіб, яку очолював капітан Ламсдорф, котрий вів переговори з Ружинським про перехід до самозванця, але в перший день битви фактично врятував московське військо, прикривши його відступ, через що князь запідозрив найманців у підступі⁷⁵.

владу і вплив з гетьманом самозванця князем Романом Ружинським і обложив Троїце-Сергіївський монастир (23.09.1608–12.01.1610), з табору біля якого збираючи побори у північних і північно-західних районах. Розбитий М. Скопіним-Шуйським (01.03.1610), відступив до Калуги з Лжедмитрієм II, де був згодом обраний гетьманом (25.06.1610). Після низложення Василя Шуйського в липні 1610 р. вів переговори в Москві з *семибоярщиною* про прийняття Лжедмитрія II. Його солдати були готові посадити на царство свого гетьмана. Воював проти Першого ополчення. У червні 1611 р. взяв Олександрівську слободу, обложив Переяслав-Заліський, потім успішно штурмував московський Білий город (15.08.1611). Помер в Кремлі від хвороби (Пётр Полевой, “Ясновельможный пан Ян Сапега (опыт исторической характеристики)”, *Исторический вестник*. т. 49, 7 (1892): 143–150; A. Rachuba, Sapieha Jan Piotr h. Lis. *Polski Słownik Biograficzny*. д. 34. zeszyt 143. (Wrocław–Warszawa–Kraków, 1992), 621–624; *Дневник Яна Петра Сапегу: 1608–1611*. (Москва, 1912; Москва–Варшава: Древлехранилище, 2012), 454 с.; *Dzieje Marsa krwawego i sprawy odważne, rycerskie przez wielmożnego Pana Jego Mości Jana Piotra Sapiechę starostę uświadzkiego w monarchii moskowskiej od roku 1608 do roku 1612 sławnie odprawowane*. *Moskwa w rękach Polaków. Pamiętniki dowódców i oficerów garnizonu w Moskwie*. Opr. M. Kubala, T. Ścieżor. (Kraków: Płatan, 2005), 237–392; Piotr Florek, “Starosta uświacki Jan Piotr Sapiega, jego udział w kampaniach wojennych Rzeczypospolitej ze Szwecją w latach 1600–1605”. ó *Z dziejów stosunków Rzeczypospolitej Obojga Narodów ze Szwecją w XVII wieku*. й. 8. (Warszawa: wydawnictwo dig-ІН, 2007), 17–32).

⁷³ Зборовський Олександр (1579/1582–1637) – молодший син відомого магната і авантюриста Самійла Зборовського, запорозького гетьмана (1581), теж авантюрист і шукач пригод. У 1604 р. на Львівщині приєднався до Лжедмитрія І і з ним прийшов до Москви. У 1608 р. перейшов на службу до Лжедмитрія II, отримавши чин полковника. Затримав Мнішків. Брав участь в облозі Троїце-Сергіївського монастиря, розбитий князем М. Скопіним-Шуйським і Я. де Ла Гарді під Торжком (17.06.1609) і Тверю (11–13.07.1609). Після втечі Лжедмитрія II у Калугу привів свій полк чисельністю бл. 1500 осіб під Смоленськ до короля. З Жолкевським брав участь у битві під Клушином. Після Деулінського миру 1619 р. жив у своїх маєтках під Львовом (Leszek Podhorodecki, *Stanisław Żółkiewski*. (Warszawa, 1988), 164–177).

⁷⁴ Так, наприклад, у полку Яна Петра Сапегу з 1720 осіб було 2 хорогви гусарів (250 осіб), 570 п'ятигорців, 550 запорожців і 3 хорогви піхоти (350 осіб). (Mikołaj Marchocki, *Historia wojny moskiewskiej*. (Poznań: w drukarni Orędownika Garbary № 45, 1841), 37). У Самійла Тишкевича було 700 кіннотників (гусарів і козаків) та 200 піхотинців (*Русская историческая библиотека, издаваемая Археографической комиссией*. т. 1. (Санкт-Петербург: печатня В. И. Головина, 1872), 128). Станіслав Хруслінський у 1610 р. очолював полк, основою якого залишався загін, з яким він на початку 1608 р. приєднався до Самозванця. У полку в червні 1610 р. було 200 гусарів, 200 козаків та 600 п'ятигорців (черкесів, поселених на Середньому Дніпрі). (Там само, 198).

⁷⁵ Mikołaj Marchocki, *Historia wojny Moskiewskiej*. (Poznań: W drukarni Orędownika Garbary а 45, 1841), 21–26; *Русская историческая библиотека, издаваемая Археографической комиссией*. т. 1. (Санкт-Петербург: печатня В. И. Головина, 1872), 130–134; Евгений Разин. *История военного искусства*. т. 3. (Санкт-Петербург: Полигон, 1999), 136–139.

У Болхові залишався 5-тис. московський гарнізон, одним із очільників якого був князь Федір (Флоріан) Гедройц, колишній старшина з війська гетьмана Северина Наливайка⁷⁶. Після артилерійського обстрілу Болхов капітулював 13 травня і армія рушила на Москву. Калуга здалася без бою. За Калугою стояло московське військо, очолюване князем Михайлом Скопіним-Шуйським. Роман Ружинський ухилився від битви і, обійшовши його, підступив до Можайська, який теж здався після бомбардування артилерією, захопленою під Болховом. Військо самозванця підступило до Москви з іншого боку, зупинившись під Тушином на початку червня 1608 р. 5 липня 1608 р. князь Роман Ружинський на Ходинці розгромив військо князя Василя Мосальського, взявши в полон командувача. Однак здобути Москву не вдалося і Тушинський табір до кінця 1609 р. став фактичною столицею Московського царства.

За таких умов цар Василь Шуйський здійснив спробу домовитись із польським королем, який формально не мав відношення до авантюри своїх підданих. Він відпустив затримане польське посольство, яке прибуло на святкування весілля Лжедмитрія I, а також Мнішків, взявши з них присягу, і окрему від Марини Мнішек, яка зобов'язалася не вживати царського титулу. Проте кортеж Мнішків, перехоплений 11 вересня 1608 р. полком Олександра Зборовського, потрапив в тушинський табір Лжедмитрія II, де 20 вересня 1608 р. Марина признала самозванця своїм чоловіком. У 1610 р. вона народила сина Івана, що підняло престиж самозванця, до якого з напівблокованої Москви стали втікати навіть князі та бояри, невдоволені правлінням Василя Шуйського.

Тушинський табір, який утримувався з поборів багатих північних і західних провінцій, налічував бл. 48 тис. військового люду, зокрема, 18 тис. поляків, 13 тис. запорозьких та 15 тис. донських, терських, волзьких та інших козаків⁷⁷. Можна стверджувати, що в числі 18 тис. поляків було не менше 5–6 тис. українських козаків, які перебували у надвірних магнатських командах і дружинах польських та українських магнатів.

Суперництво у найближчому оточенні самозванця вдалося приглушити компромісом. Ян Петро Сапега став другим гетьманом і невдовзі обложив Троїце-Сергіївський монастир (03.10.1608–22.01.1610), здобути який не вдалося⁷⁸.

⁷⁶ Гедройц Флоріан (Федір) (п. 1609), князь – козацький старшина, був службовцем князя Василя-Костянтина Острозького, потім старшиною у Наливайка, після поразки якого перебував на Січі. Напевно з першим самозванцем дістався Москви, а потім перебував на службі у царя Василя Шуйського. Пізніше у війську Лжедмитрія II і загинув при облозі Троїце-Сергіївського монастиря

⁷⁷ Летопись о многих мятежах и о разорении Московского государства. Изд. М.М.Щербатова. (Санкт-Петербург, 1771), 131–135; Mikołaj Marchocki, *Historia wojny Moskiewskiej*, 26–38; Сергей Соловьев, *История России с древнейших времен. Сочинения*. кн. 4. т. 8. (Москва: Наука, 1989), 486.

⁷⁸ Троїце-Сергіїв монастир був новою потужною фортецею, збудованою у 1550–1570-х роках, мав 12 веж і муровані стіни товщиною 1 м і загальною довжиною 1250 м. У монастирі зберігалася скарбниця, важливі мощі московських святих, у першу чергу Сергія Радонежського.

Ружинський залишився у Тушині. Більша частина європейської території Московського царства визнавала владу самозванця.

Кінні загони з армії самозванця, забезпечуючи себе провіантом, фуражем, паливом і всім необхідним, шляхом поборів і реквізицій, а зустрічаючи опір, нещадно його придушували. Всі заходи тушинського уряду, які той пробував вживати, закінчувалися невдачами. Так, у 1609 р. воєвода у Володимирі на Клязьмі Михайло Вельямінов після бою з запорозькими козаками, які грабували його повіт, навіть взяв в полон отамана Андрія Наливайка і отримав наказ самозванця негайно його стратити⁷⁹. За отамана вступився гетьман Сапега і його таки відпустили⁸⁰.

Обороняв фортецю гарнізон чисельністю 2 300 осіб, яким командували воєвода князь Григорій Долгоруков-Роша та стрілецький голова Олексій Голохвастов. Гарнізон мав 110 гармат різних калібрів. Його підсилили бл. тисячі монахів, яким дозволив взяти зброю архимандрит Йоасаф (1605–1610) з огляду на оборону від латинників, та монастирських слуг. Ян Петро Сапега мав у своєму розпорядженні 6 770 кавалеристів, переважно козаків, та 3 350 піхотинців при 17 польових гарматах. Цього було достатньо для повної блокади монастиря, але недостатньо для його здобуття. Хоча тушинці пробували різні способи, перш за все підкопи, вся надія була на капітуляцію через виснаження. Однак, безпечність тушинців дозволила здійснити прориви до фортеці воєводам Давиду Жеребцову з 600 сибірськими стрільцями та Григорію Валуєву з 500 воїнами та поповнити припаси у монастирі. (Виктор Болдин, *Троице-Сергиева Лавра*. (Москва: Вече, 1958), 22–23; Игорь Тюменцев, *Оборона Троице-Сергиева монастыря в 1608–1610 гг.* (Москва: Цейхгауз, 2008), 64).

⁷⁹ Сергей Соловьев, *История России с древнейших времен. Сочинения*. кн. 4. т. 8. (Москва: Наука, 1989), 508.

⁸⁰ Наливайко Андрій (п. після 1614) – запорозький старшина. У 1609 р. перебував у війську Лжедмитрія II, командуючи підрозділом у кілька сотень осіб. Після того, як потрапив у полон до воєводи Вельямінова і мало не був страчений, покинув військо самозванця. Під Смоленськом був у складі генеральної старшини гетьмана Олевченка. Далі очолював полк, який 14 січня 1611 р. штурмом взяв Алексин. На початку літа полк Наливайка був відведений у Білорусію, де не отримуючи плати і постачання, взявся самочинно забезпечувати себе у Слуцькому повіті. На початку липня 1611 р. був розгромлений литовським підчашим князем Янушем Радзивілом (1579–1620) (Tadeusz Wasilewski, Radziwił Janusz herbu Trąby (1579–1620). *Polski Słownik Biograficzny*. т. 30/2. Zeszyt 125. (Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk: 1987), 206). У серпні–вересні 1612 р. на чолі 8-тис. козацького з'єднання у складі війська гетьмана Яна Карла Ходкевича А. Наливайко брав участь у поході на Москву. Після відходу основного війська залишився з 4–7 тис. козаків, здійснив глибокий рейд, у ході якого невдало облягав Волочок, мав сутички з московськими військами в околицях Торжка, Устюжни Залізної та в околицях Новгорода (грудень 1612 – січень 1613). У березні 1613 р. перебував зі своїми козаками під Калугою. В жовтні 1613 р. його разом із полком Фастовця відвели знову у Слуцький повіт. Там вони отримали частину заборгованої плати і вирушили на Січ із А. Наливайком (12.03.1614). Але частина козаків приєдналася до лісовчиків і взяла участь у рейді 1614 р. Дальша доля Андрія Наливайка невідома. (Kazimierz Tyszkowski, *Kozaczyzna w wojnach moskiewskich Zygmunta III (1605–1618)*. (Warszawa: Główna Druk. Wojskowa, 1935), 80; Wiesław Majewski. Nalewajko Andrzej (zm. р. г. 1613). *Polski Słownik Biograficzny*. т. 22/3. Zeszyt 94. (Gdańsk: 1977), 64–68; “Документи російських архівів з історії України” т. 1., у *Документи до історії запорозького козацтва 1613–1620 рр.*, упор. Леонтій Войтович, Леонід Заборовський, Ярослав Ісаєвич, Френк Сисин, Анатолій Турилов, Борис Флоря. (Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1968), 64–68).

Урешті цар Василь Шуйський 10 березня 1609 р. уклав Виборзьку угоду з дядьком і суперником Сігізмунда III Вази шведським королем Карлом IX (1604–1611), згідно якої до Новгороду прибув 5-тис. корпус Яківа Понтуса Де Ла Гарді (20.06.1583–12.08.1652)⁸¹. Тим часом, ротмістр Ян Керножицкий, поставлений самозванцем вяземським воєводою, із запорозькими козаками, зайнявши Твер і Торжок, наступав далі, тіснячи до Новгороду армію князя Михайла Скопіна-Шуйського. Останній, дочекавшись підходу шведів, 25 травня 1609 р. під Торопцем розгромив це військо⁸². 11–13 липня 1609 р. під Тверю князь М. Скопін-Шуйський з 18-тис. військом розгромив 9-тис. військо (5 тис. кінних латників і 4 тис. козаків) Яна Зборовського⁸³. Шведський полковник Христофор Абрагамсон Зомме (1580–1618) організував підготовку професійної піхоти, із рекрутів, набраних для армії М. Скопіна-Шуйського, яка була здатна протистояти атаці польських панцерних гусарів. Князь М. Скопін-Шуйський і Яків Понтус Де Ла Гарді перейшли в наступ, змусили Сапегу зняти облогу Троїці й 1610 р. урочисто вступили до Москви, де бездарний брат царя Василя князь Дмитро Шуйський організував отруєння молодого полководця, щоб самому зайняти його місце⁸⁴.

Тим часом польський король Сігізмунд III, який ревниво слідкував за успіхами своїх авантюристів у сусідній країні, яка кілька століть була загрозою для його попередників, виступив сам, використовуючи як привід звернення окремих московських представників із запрошенням на московський престол королевича

⁸¹ Елена Кобзарева, “Шведский военачальник Я. П. Делагарди в России “Смутного времени”. *Новая и новейшая история* 3 (2006): 170–184.

⁸² *Diariusz drogi króla Jmci Zygmunta III od szczęśliwego wyjazdu z Wilna pod Smoleńsk w roku 1609 o die 18 Augusta i fortunnego powrodenia przez lat dwie do wzięcia zamku Smoleńska w roku 1611*. Oprac. Janusz Byliński. (Wrocław: Ossolineum, 1999), 212, 216.

⁸³ Вадим Каргалов, *Московские воеводы XVI–XVII вв.* (Москва: Русское слово, 2002), 118–122.

⁸⁴ Скопін-Шуйський Михайло Васильович (8.11.1586–23.04.1610) – князь, стольник (1604), великий мечник (1605), воєвода (1606) і боярин (1607). Відзначився у боях проти І. Болотнікова на р. Пахрі, під Москвою, при облозі Калуги, на підступах до Тули і при облозі Тули (1606–1607). Відправлений в Новгород з невеликим військом, з’єднався з шведським загоном Якоба Понтуса Де Ла Гарді (20.06.1583–12.08.1652), відбив атаку війська Лжедмитрія II, розгромивши його полководців під Торопцем (25.04.1609), Тверю (11–13.07.1609), у Калязінській битві під Угличем (18.08.1609), поповнив військо німецькими і французькими найманцями і, розгорнувши підготовку рекрутів під керівництвом шведського офіцера Христофора Абрагамсона Зомме, довів чисельність війська до 30 тис. Переміг Я. Сапегу на Каринському полі під Александровською слободою (18.10.1609), зняв облогу Троїце-Сергіївської Лаври, повторно розгромив Я. Сапегу під Дмитровом (20.02.1610) і урочисто вступив у Москву (12.03.1610). Через свою популярність і боязнь, що він займе престол, був отруєний на хрестинах сина князя І. М. Воротинського (п. 1627), випивши кубок вина з рук Катерини, дружини князя Дмитра Шуйського і дочки Малюти-Скуратова (Де Ла Гарді радив Скопіну-Шуйському не йти на цей бенкет і скоріше покинути Москву, відбувши до війська) (В. Корсакова, “Скопін-Шуйський Михаил Васильевич”, *Русский биографический словарь* А. А. Половцева 18 (1904): 593–600; Александр Соколов, *Поборник Российской державы в смутное время: о жизни Михаила Васильевича Скопина-Шуйского*. (Нижний Новгород: Красный Октябрь, 2008), 352; Наталья Петрова, *Скопін-Шуйський*. (Москва: Молодая гвардия, 2010), 315).

Владислава. Для початку він сподівався швидко оволодіти Смоленськом, а потім тріумфально увійти до Москви. Проте облога потужної фортеці у Смоленську, модернізованої Борисом Годуновим⁸⁵, затяглася (29.09.1609–13.06.1611)⁸⁶. Восени 1609 р. до Смоленська підійшло запорозьке військо з гетьманом Богданом Олевченком, чисельність якого за інформацією польного гетьмана Станіслава Жолкевського, який знаходився у королівському таборі під Смоленськом, сягала 30 тис. осіб⁸⁷. Незважаючи на це, королівське військо продовжувало стояти під стінами Смоленська, приймаючи перекінчиків (серед яких опинився боярин Іван Заруцький) та контактуючи з польськими авантюристами з оточення самозванця, що намагалися виторгувати збереження своїх надань та титулів, отриманих від самозванця, котрий втік до Калуги. Смерть князя Романа Ружинського (4 квітня 1610 р.) прискорила розвал тушинських військ.

Цар Василь Шуйський послав на допомогу Смоленську велику армію, очолену його братом, князем Дмитром Шуйським, куди ввійшов шведський корпус, підсилений французькими найманцями. Це військо рухалося до Білої, приєднуючи

⁸⁵ У 1586–1602 рр. укріплення Смоленська були перебудовані та модернізовані під керівництвом зодчого Федора Савельєва на прізвище *Кінь* (04.07.1550 – після 1606) (Владимир Косточкин, *Крепость Смоленска*. (Москва: Искусство, 2000), 40). Загальна довжина стін смоленської фортеці сягала 6,5 км, товщина – 5–6,5 м, висота стін – 13–19 м. Фундамент на висоту до 3 м був облицьований брилами білого каменю, його глибина була більшою 4 м з метою забезпечення від підкопів мінерів. Для цього ж на віддалі 8–10 м від стіни тягнулися криті траншеї (“слухи”) глибиною 2 м і шириною 1,5 м. З 38 башт висотою до 21 м (Фроловська – до 33 м) дев’ять були надбрамними, троє з них мали залізні решітки (“терси”), які спускалися. Стіни з верхньою бойовою галереєю з бійницями (Евгений Разин, *История военного искусства*. т. 3. (Москва: Воениздат, 1961), 159–160).

⁸⁶ Смоленський воєвода боярин Михайло Борисович Шеїн (бл. 1578–28.04.1634) мав у своєму розпорядженні гарнізон у 5,4 тис. бійців, зокрема, 900 дворян та дітей боярських, 500 стрільців і пушкарів та 4 тис. ратників з посадських і даточних людей. У фортеці було 170 гармат. Вона була повністю забезпечена запасами амуніції та провіанту (Евгений Разин, *История военного искусства*. т. 3. (Москва: Воениздат, 1961), 160–161). Польське військо початково мало у своїх рядах 12,5 тис. осіб, з яких 7800 були кіннотниками, мало придатними для облоги і штурму (Борис Фролов, “Героическая оборона Смоленска в 1609–1611 гг.” *Военно-исторический журнал* 6 (1987): 73). Восени 1609 р. підійшло велике запорозьке військо, яке привів гетьман Богдан Олевченко (Дмитрий Яворницкий, *История запорожских казаков*. Т. 2. (Київ: Світ, 1990), 141) та підвезли важку артилерію. Тим не менше Смоленськ тримався ще довго і його падіння прискорила пошесть, яка косила захисників більше ніж спроби противника (Вадим Каргалов. Михаил Шеин, Каргалов В. В. *Полководцы XVII века*. (Москва: Патриот, 1990), 161–253; Александр Шапран, *Русские полководцы. Военная история России в её главных действующих лицах*. (Екатеринбург: У фактория, 2003), 294–305; Александр Антонов, *Воевода Шеин*. (Москва: АСТ, 2005), 480; Сергей Александров, *Смоленская осада. 1609–1611*. (Москва: Вече, 2011), 320; Сергей Александров, Смоленский воевода Михаил Борисович Шеин в 1607–1611 гг. *Смоляне на службе Отечеству*. (Смоленск: Свиток, 2013), 25–33; Валерий Ксенофонтов, *Триумф и трагедия воеводы Шеина*. (Тула: Неография, 2014), 288).

⁸⁷ Станіслав Жолкевський, *Початок і успіх Московської війни* за панування короля й. м. Сігізмунда III, за регіменту й. м. пана Станіслава Жолкевського, воєводи київського, гетьмана польного коронного. Переклад і коментарі Леонтія Войтовича. (Біла Церква: Яніна, 2019), 179.

по дорозі поповнення і частини інших воєвод. Урешті король вирішив послати йому назустріч польного гетьмана Станіслава Жолкевського, присутність якого під Смоленськом постійно нагадувала Сігізмунду III про його невігластво у військовій справі. Жолкевський виступив у похід 14 червня 1610 р. Основу його війська складав полк Олександра Зборовського, який перейшов на бік короля. З гетьманом було тільки 1630 кавалеристів та 597 піхотинців⁸⁸, до яких після 20 червня приєдналися 3 тис. українських козаків із полковниками П'яковським (надвірні козаки князів Збараських) та Івашиним (запорожці). Авангард московського війська з воєводами князем Федором Єлецьким (п. 1638) та Григорієм Валуєвим (п. 1624), чисельністю більше 6 тис., зупинився в укріпленому таборі біля Царева Займища, перекривши дорогу та очікуючи підходу основних сил. Жолкевський, який по дорозі приєднав ще деякі підрозділи, зокрема з Білої, довів чисельність війська до 10 тис. вояків, зумів блокувати московський авангард в укріпленому таборі. Вимотуючи противника імітаціями штурму і створюючи ілюзію переваги, польний гетьман провадив безперестанну розвідку і мав добру інформацію про рух війська Дмитра Шуйського. Довідавшись про заплановану ночівлю московського війська під Клушином, Жолкевський залишив під блокуванням російським табором Якуба Бобовського з 700 кавалеристами, бл. 400 піхотинцями та 2 полками козаків (бл. 2 тис. осіб), а сам із рештою війська несподівано атакував противника на світанку 4 липня 1610 р. під Клушином.

Всього військо польного гетьмана С. Жолкевського налічувало бл. 6 800–7 000 осіб, зокрема, 5 556 осіб панцерної кавалерії, більше 1 000 легкої кавалерії і 200 піхотинців при 2 гарматах⁸⁹. З цього війська до 1 тис. складали козаки (полк П'яковського з чотирьох хорогв, хорогва Нев'ядомського у полку Струся, дві хорогви у полку Казановського і окрема хорогва Високінського)⁹⁰. Їм протистояла 25–35 тис. армія князя Дмитра Шуйського, у складі якої було 6–8 тис. шведських, англійських і французьких найманців-професіоналів⁹¹.

⁸⁸ Leszek Podhorodecki, *Stanisław Żółkiewski*. (Warszawa: Generals, 1988), 163–164.

⁸⁹ Leszek Podhorodecki, *Sławne bitwy Polaków*. (Warszawa: MADA, 1997), 403; Robert Szeześniak, *Kluszyn 1610*. (Warszawa: Bellona, 2004), 135; Radosław Sikora, *Kluszyn 1610. Rozważania o bitwie*. (Warszawa: Bellona, 2010), 130.

⁹⁰ Radosław Sikora, *Kluszyn 1610. Rozważania o bitwie*. (Warszawa: Bellona, 2010), 27.

⁹¹ Російські дослідники оцінюють число найманців у 5 тис. (Олег Курбатов, *Военная история русской Смуты начала XVII века*. (Москва: Квадрига, 2014), 108), іноземні автори – від 3,5 до 8 тис. (Sonia E. Howe, *Narrative of an Englishman Serving Against Poland. The False Dmitri. A Russian Romance and Tragedy. Described by British Eye-Witnesses, 1604–1612*. (London: Forgotten Books, 2017), 180). Сучасні російські дослідники також вичисляють із числа московських ратників бойових холопів та інших простих ратників, зменшуючи загальне число таким чином до 10 тис., автори старшого покоління оцінювали армію Д. Шуйського у 20–30 тис. осіб. Московське військо мало також за різними даними 11–18 гармат. Загалом можна погодитися, що 7-тис. війську С. Жолкевського протистояло не менш ніж 25–35 тисячне військо Д. Шуйського (Леонтій Войтович, “Фронтір: московсько-литовське суперництво, козацтво, граничари, гайдуки”, у *Історія війн і військового мистецтва*, ред. Леонтій Войтович, Юрій Овсінський, 1 (Харків: Фоліо, 2017), 843–846).

Повна перемога під Клушином⁹², капітуляція московських військ під Царевим Займищем, наступний швидкий марш до охопленої панікою Москви, вмілі переговори з московською елітою, яка змістила Василя Шуйського, відбиття останньої спроби самозванця та його наступна загибель, дозволили Станіславу Жолкевському не тільки ввести польський гарнізон до Кремля, але й добитися присяги корлевищу Владиславу. Однак весь успіх цієї спроби польсько-московської унії зламала амбіція і впертість Сігізмунда III, який зажадав присяги собі, заарештував московське посольство і відіслав гетьмана Жолкевського, який привіз полонених Шуйських⁹³. Результатом було продовження війни, два народних ополчення, капітуляція польського гарнізону у Кремлі і обрання Михайла Романова московським царем на Земському соборі 1613 р.⁹⁴ Далі вже польсько-московські війни тривали з перервами до Поляновського миру 1632 р. і українське козацтво брало у них найактивнішу участь. Проте ці події, до Смути, яка завершилася Земським собором 1613 р., вже мають опосередковане відношення. Цікаво, що у складі Першого ополчення під Москвою з Іваном Заруцьким також було значне число запорозьких козаків⁹⁵.

Підводячи підсумки цієї розвідки, можна стверджувати, що не менше третини військ обох самозванців на різних етапах Смути, а також не менше третини польських військ (включаючи армію литовського гетьмана Я.-К. Ходкевича) складали українські козаки. Їх участь у цих подіях, а також причини такої активності досліджені дуже поверхово і тенденційно, що вимагає глибшого аналізу, який дозволяють провести збережені джерела.

⁹² Втрати переможців у цій битві оцінюються від 220 до 400 осіб, переможених від 5 до 8 тис., причому значне число припадає на іноземних найманців (бл. 1 200). Битва добре досліджена: Казимир Валишевський, *Смутное время*. (Санкт-Петербург: Терра, 1911), 316–319; Leszek Podhorodecki, *Ślawne bitwy Polaków*. (Warszawa: MADA, 1997), 403; Robert Szeżłński, *Kłuszyn 1610*. (Warszawa: Bellona, 2004), 136; Radosław Sikora, *Kłuszyn 1610. Rozważania o bitwie*. (Warszawa: Bellona, 2010), 160; Олег Курбатов, *Военная история русской Смуты начала XVII века*. (Москва, 2014), 107–128.

⁹³ Станіслав Жолкевський, *Початок і успіх Московської війни* за панування короля й. м. Сігізмунда III, за регіменту й. м. пана Станіслава Жолкевського, воєводи київського, гетьмана польного коронного. Переклад і коментарі Леонтія Войтовича. (Біла Церква: Яніна, 2019), 242 [власне: 61–63, 117–149, 193–226]. Див. також: Waclaw Sobieski, *Żółkiewski na Kremlu*. (Warszawa: Antyk, 1920), 217; Борис Флоря, *Польско-литовская интервенция в России и русское общество*. (Москва: Индикс, 2005), 416; Людмила Морозова, *История России: Смутное время*. (Москва: АСТ, 2011), 544.

⁹⁴ Земський собор 21 лютого 1613 р. обрав царем Михайла Федоровича Романова (12.07.1596–13.07.1645), якому тоді пішов п'ятнадцятий рік. Він був сином боярина Федора Микитовича Романова-Юр'єва (1553/1554–01.10.1633), насильно постриженого Борисом Годуновим у 1600 р., митрополита ростовського (з 1605) і патріарха (з 1613), який, будучи затриманий з посольством до Сігізмунда III, перебував у польському полоні у 1611–1619 рр. Федір Микитович був сином боярина Микити Романовича Захар'їна-Юр'єва (бл. 1522–23.04.1586), батька цариці Анастасії і тестя царя Івана Грозного, та двоюрідним братом царя Федора Івановича. (Вячеслав Козляков, *Михаил Федорович*. (Москва: Молодая гвардия, 2010), 346).

⁹⁵ Николай Долинин, *Подмосковные полки (казацкие "таборы") в национально-освободительном движении 1611–1612 гг.* (Харьков: КДУ, 1958), 130.

THE UKRAINIAN COSSACKS IN MOSCOW STRIFE

Leontiy VOITOVYCH

Ivan Franko National University of Lviv,
Chair of the Medieval History and Byzantine Studies,
1, Universytetska str., 79000, Lviv, Ukraine

Disturbances that shocked the Moscow state in first one third of 17 centuries, what Russian historiography named Dim time (Moscow Strife) and Polish – Dimitriads (1605–1613) ĳntinue to cause the personal interes of historians of different generations and derections. Thus on the fields there is an estimation of role of the Ukrainian cossacks on these events. In particular the Russian authors offen do not divide the Zaporozhian cossacks and Don, Volga or Terek cossacks, that accepted active voice in these events, even pulled out impostors from the environment. Thus the Ukrainian cossacks were being in the armies of Dimitr Impostor 1 and Dimitr Impostor 2, troops of the Polish magnates, that took part in intervention, in the Polish army of king Sigizmund 3 and hetmans of Stanislav Źolkievski and Jan Karl Chodkiewicz and, even, in composition the First militia that tried to knock aut the Polish garrison from Moscow. In the article the done attempt to trace the approximate number of the Ukrainian cossacks in the different soldiery forming, beginning from the hike of the first impostor from Jerzy Mnisheck in 1605 to the diet in 1613, participating of cossacks in battle actions is convolute on episodes that went by attention of most reserchers, that is why a period after a battle under Klushyn (1610–1613) is axamined only fluently, taking into account, in particular, presence of the detailed deep works on this theme.

A conclusion is reasonable in the article, that not less one third of troops of both impostors is on the different stages of Strife, and also not less one third of the Polish troops (including the armies of both hetman) was folded by the Ukrainian cossacks. Participating of the Ukrainian cossacks on these events, and also reasons of such activity, inverstigational very superficially and tendentious. Necessary mone wide personal interest by this subjects, deeper analysis, that thestored sources considerable part of that is published allow to conduct.

Key words: the Ukrainian cossacks, Zaporozhian cossacks, lisovsky cossacks, Strife, Dimitr Impostor 1, Dimitr Impostor 2, Jerzy Mnisheck, Roman Rozhynski, Ivan Zarucki, Bohdan Olevchenko, Andrij Nalywajko.

Стаття надійшла до редколегії 5.05.2018

Прийнята до друку 10.06.2019